

ژورنال باستان‌شناسی ایران

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 14, No. 40, Spring 2024

1. Associate Professor of Interior Architecture Department, Faculty of Architecture and Urbanism, Shiraz University of Arts, Shiraz, Iran (Corresponding Author)
Email: asadpour@shirazartu.ac.ir

Citations: Asadpour, A., (2024). "A historical Research on the Recognition of the Muşallā Plain and its Two Destroyed Buildings in Shīrāz". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 14(40): 315-344. doi: [10.22084/nb.2023.27420.2551](https://doi.org/10.22084/nb.2023.27420.2551)

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5119.html?lang=en

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

A historical Research on the Recognition of the Muşallā Plain and its Two Destroyed Buildings in Shīrāz

Ali Asadpour¹

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.27420.2551>

Received: 2023/01/24; Accepted: 2023/06/05

Type of Article: **Research**

Pp: 315-344

Abstract

Muşallā Plain has always been a renowned appellation in historical and literary texts associated with Shīrāz. However, the two historical structures in this city, known as the Muşallā mansion (a space used for praying in Islam), have received less attention and have not played a significant role in the local architectural historiography. The objective of this current research is to explore the Muşallā plain and analyze its transformations over time based on historical data. Subsequently, the focus will be on studying and documenting the mansions known as Muşallā (or Qorbāngāh) using written and visual records. This research aims to answer several questions regarding the location and function of Muşallā in Shīrāz, considering its historical, geographical, and natural characteristics. Additionally, it seeks to identify the geometric and architectural features and similarities shared by these two historical buildings, known as Muşallā or Qorbāngāh. The research method is primarily historical, utilizing travelogues, local histories, literary and geographical sources, as well as archival documents and visual materials such as drawings, photographs, and maps. The findings of this study reveal that Muşallā is a vast plain that has witnessed various phases of development and decline over a span of more than eleven centuries. These phases could be categorized into five distinct periods as follows: a. foundation and formation; b. prosperity and development; c. dignity and prestige; d. stabilization and continuity; and e. erosion. The earliest known Muşallā mansion was likely a grand brick Iwan constructed during the reign of Shāh Ṭamasb II with the efforts of Mohammad Ali Khān, the son of Aşlān Khān Qollār-Āqāsī. The ruins of this structure were documented by two Englishmen named Sir William Ouseley and Joseph D'Arcy more than eight decades later, and later by John Rogers Herbert. In 1878, Farhād Mirzā Mo'tamed al-Dowleh, the uncle of Nāser al-Din Shāh, erected a new building with a similar centrally-based Iwan, but with two smaller rooms at each side, which was still standing until 1964. In Shīrāz popular culture, the name "Qorbāngāh" was adopted for this building as a result of the tradition of sacrifice during the Nāser al-Din Shāh era and its importance as a court tradition.

Keywords: Shīrāz, Muşallā plain, J'far-Ābād, Qorbāngāh, Iwan.

Introduction

Muṣallā, also known as Şahrā-ye Muṣallā, is a vast plain located in the northern part of the old Shīrāz, adjacent to the axis leading to Eṣṭakhr or Eṣṫahān Gate. The historical references to this area, including the origins of its rituals, entertainment, and burial practices, remain somewhat unclear. While Hāfez Shīrāzi (13th AD) contributed significantly to the fame of this plain, written evidence from at least the 10th AD onwards indicates the relative prosperity of the region. Of particular interest in this study are the architectural structures within Muṣallā Plain, directly linked to its primary function as a site for prayer gatherings. Two historical buildings, known as Muṣallā (or Qorbāngāh), were constructed on this plain and are the focus of the current research. Unfortunately, these buildings were destroyed during the Qājār and Pahlavi periods. Despite being part of Shīrāz's local architectural history, these structures have not received adequate attention in previous research efforts. Although historical sources briefly mention them, comprehensive research on their architectural features and the significance of their spatial layout as a venue for ritual gatherings has yet to be conducted. Thus, the aim of this study is to shed light on the unique natural, historical, and functional aspects of Şahrā-ye Muṣallā based on historical data and to provide an in-depth analysis of the Muṣallā (or Qorbāngāh) buildings using existing written and visual records, as well as generate new architectural insights from these structures.

In this study, two hypotheses are put forward. Firstly, Şahrā-ye Muṣallā is identified as a common designation for a specific geographical area in the northern region of Shīrāz, serving as a significant site for religious rituals due to its unique architectural features. Secondly, it is suggested that the Muṣallā mansion was originally a Safavid structure, and after its destruction, it inspired the design of the Qājār mansion with the same name. It then later became known as Qorbāngāh, indicating that these two buildings were distinct entities. Consequently, the research aims to explore the following questions: based on historical sources, how were the geographical boundaries of the Muṣallā and its natural, spatial and functional characteristics in Shīrāz? What are the geometric and architectural characteristics of the historical mansions known as Muṣallā

or Qorbāngāh in Shīrāz? What are the similarities and differences between these two buildings in terms of architecture?

Muṣallā's Architecture

The dimensions of the Muṣallā arch are documented in a historical source, and the building is captured in two historical photographs. Through the application of the single-image photogrammetry technique, the facade layout of this structure can be accurately reconstructed. The facade design reveals a symmetrical arrangement, featuring a central porch flanked by two rooms on either side. The mansion's width is approximately 12.90 meters, while its height reaches 8.50 meters, resulting in an overall geometry with proportions close to one and a half. The term Muṣallā remained in use until the Pahlavi period, but during the reign of Nāser al-Din Shāh, the building was purportedly renamed "Qorbāngāh" due to the growing significance of the sacrificial tradition and its political implications. Despite this shift in popular culture in Shīrāz, local chronicles continued to refer to the structure as "Muṣallā."

Conclusion

The initial structure is believed to have been constructed during the reign of Shāh Ṭamasb II and under the supervision of Mohammad Ali Khān, who was the son of Aṣlān Khān Qollār-Āqāsī. This building featured a grand porch adorned with brick and stone, the remains of which were documented by two Englishmen named William Ouseley and Joseph D'Arcy more than eighty years later, as well as by John Rogers Herbert. For over one hundred and fifty years, this edifice stood as the sole recognized Muṣallā. However, in 1878–79 AD, Farhād Mirzā Mo'tamed al-Dowleh, who was the uncle of Nāser al-Din Shāh, constructed a new mansion with a similar porch design. This new structure, which still stood until 1964–65, deviated from its predecessor by featuring two rooms on either side of the porch. Unfortunately, the mansion was ultimately demolished due to the construction of a street.

Acknowledgments

Scanned images of Sir William Ouseley's travelogue, prepared by Dr. Farhad Fakhari Tehrani at Shahid Beheshti University, are hereby

appreciated. Appreciation is also extended to the reviewers whose feedback has contributed to the improvement of this article.

Conflict of Interest

The author, while observing ethical standards in referencing, declares that this research was conducted within the framework of the directional program of research in the “Historical Studies in Architecture” Research Group (HistArch) at Shiraz University of Arts.

پژوهشی تاریخی در شناخت صحرای مصلی و دو بنای تخریب‌شده آن در شیراز

علی اسدپور^۱

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.27420.2551>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۰۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۱۶

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۳۴۴-۳۱۷

چکیده

«صحرای مصلی» همواره نامی آشنا در متون تاریخی و ادبی مرتبط با شیراز بوده ولی دو عمارت تاریخی موسوم به «مصلی» در آن کمتر مورد اشاره بوده‌اند و در تاریخ‌نگاری محلی معماری نقش قابل توجهی نداشته‌اند. هدف پژوهش کنونی شناخت صحرای مصلی و دوره‌بندی دگرگونی‌های آن برپایه داده‌های تاریخی به‌عنوان بستر پژوهش و سپس مطالعه و بازنمایی عمارت‌های موسوم به مصلی (یا قربانگاه) براساس اسناد نوشتاری و تصویری موجود می‌باشد؛ از این‌رو، این پرسش مطرح است که براساس منابع تاریخی، حدود جغرافیایی مصلی و ویژگی‌های طبیعی، مکانی و کارکردی آن در شیراز چگونه بوده است؟ ویژگی‌های هندسی و معماری بناهای تاریخی موسوم به مصلی یا قربانگاه چیست؟ و این دو بنا چه وجوه تشابهی با یک‌دیگر داشته‌اند؟ روش پژوهش، تفسیری-تاریخی و از سفرنامه‌ها، تاریخ‌نامه‌های محلی، منابع ادبی و جغرافیایی و درنهایت اسناد و منابع آرشیوی (ترسیم‌ها، عکس‌ها و نقشه‌ها) استفاده شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند که مصلی، صحرایی وسیع بوده که در بیش از ۱۱ سده همواره با فراز و نشیب به حیات تاریخی خود ادامه داده است؛ این تحولات را می‌توان به پنج دوره شامل: «پایه‌گذاری و شکل‌گیری»، «رونق و شکوفایی»، «شان و اعتبار»، «ثبیت و تداوم» و «فرسودگی» بخش نمود. نخستین عمارت شناخته‌شده مصلی، احتمالاً ایوان آجری رفیعی از روزگار «شاه طهماسب دوم» و از اقدامات «محمدعلی خان» پسر «اصلان خان قوللرآقاسی» بوده که ویرانه‌های آن را دو انگلیسی به نام‌های «ویلیام اوزلی» و «جوزف داریسی» بیش از هشت دهه بعد و سپس «جان راجرز هریرت» تصویر کرده‌اند. پس از آن «فرهاد میرزا معتمدالدوله» -عمومی «ناصرالدین شاه»- در ۱۲۹۶ ه.ق. بنای تازه‌ای با همان الگوی ایوانی ولی به همراه دو گوشوار و بروار به جای آن برپا کرد که تا سال ۱۳۴۳ ه.ش. هم چنان پابرجا بوده است. بارونق سنت قربانی‌کردن در «عهد ناصری» و نقش سیاسی آن به مثابه سنتی درباری، این بنا در فرهنگ عامه مردم شیراز به «قربانگاه» تغییر نام داده است.

کلیدواژگان: شیراز، صحرای مصلی، جعفرآباد، قربانگاه، ایوان.

۱. دانشیار گروه معماری داخلی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر شیراز، شیراز، ایران (نویسنده مسئول).

Email: asadpour@shirazartu.ac.ir

ارجاع به مقاله: اسدپور، علی، (۱۴۰۳). «پژوهشی تاریخی در شناخت صحرای مصلی و دو بنای تخریب‌شده آن در شیراز». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۴(۴): ۳۴۴-۳۱۷. doi: 10.22084/nb.2023.27420.2551

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_5119.html?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

«مصلی» یا «صحرای مصلی» دشت وسیعی در شمال شیراز قدیم و در جوار محور منتهی به دروازه اصطخر یا دروازه اصفهان است که سابقه اولین اشاره‌های تاریخی به آن و هم‌چنین شیوه شکل‌گیری نخستین جنبه‌های آئینی، تفریحی و تدفینی در آن به درستی روشن نیست؛ هرچند شهره این دشت بیش از همه مدیون اشارات «حافظ شیرازی» (سده هشت هجری قمری) است، ولی دست‌کم از سده چهار هجری قمری به این سو شواهد نوشتاری کافی در دست است که نشان از رونق نسبی این مکان دارد. همین رونق و توجه است که سبب ایجاد مداخلات و آبادانی‌های گوناگون در سده‌های بعدی شده است. آنچه در این پژوهش اهمیت دارد، شواهد موجود از برخی آثار معماری در صحرای مصلی است که با کارکرد اصلی آن به عنوان مکانی برای ادای فرضیه نماز پیوند مستقیم دارند؛ بدین منظور دو بنای تاریخی موسوم به «مصلی (یا قربانگاه)» در این صحرا ساخته شدند که موضوع پژوهش کنونی هستند. این دو بنا بخشی از تاریخ محلی معماری شیراز به شمار می‌روند، ولی تا آنجا که پیشینه پژوهش نشان می‌دهد، مطالعات انجام شده در این زمینه تاکنون توجهی به این دو بنا نداشته‌اند و جز اشاراتی کوتاه در منابع تاریخی، پژوهش مفصلی در شناخت معماری آن‌ها از یک سو و درک ارزش مکانی آن‌ها به عنوان بستر رخداد‌های دیوانی-مذهبی به انجام نرسیده است؛ از این روی، هدف پژوهش کنونی در گام نخست، ارائه تصویری از خصلت‌های ممتاز طبیعی، تاریخی و کارکردی صحرای مصلی - به عنوان بستر پژوهش - بر پایه داده‌های تاریخی و سپس شناخت و بازنمایی عمارت‌های مصلی (یا قربانگاه) براساس اسناد نوشتاری و تصویری موجود و تولید داده‌های معماری تازه از این دو بنا است.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: در پژوهش حاضر، این فرضیه قابل طرح است که عمارت‌های موسوم به مصلی نه تنها بناهای یکسانی نبودند، بلکه قدمت ساخت بنایی ویژه برپایی نماز در این صحرا می‌بایست دست‌کم به روزگار صفویان بازگردد. پرسش‌های پیش‌رو در این پژوهش، کلیدی هستند؛ براساس منابع تاریخی، حدود جغرافیایی مصلی و ویژگی‌های طبیعی، مکانی و کارکردی آن در شیراز چگونه بوده است؟ ویژگی‌های هندسی و معماری بناهای تاریخی موسوم به مصلی یا قربانگاه در شیراز چیست؟ این دو بنا چه وجوه تشابه و تمایزی از نظر معماری با یک‌دیگر داشته‌اند؟

روش پژوهش: پژوهش کنونی از راهبرد «تفسیری-تاریخی» و در رویکردی تحلیلی و تبیینی مجموعه‌ای از «شواهد تعیین‌گر، زمینه‌ای، استنباطی و خاطره‌ای» را به کار می‌گیرد تا روایتی منسجم و پیوسته از موضوع به دست دهد (گروت و وانگ، ۱۳۸۴: ۱۶۰-۱۵۴). داده‌های اولیه، حاصل منابع گوناگونی هستند؛ سفرنامه‌ها، تاریخ‌نامه‌های محلی، منابع ادبی و جغرافیایی و درنهایت اسناد و منابع آرشیوی (ترسیم‌ها، عکس‌ها و نقشه‌ها) داده‌های پایه را شکل داده‌اند. این داده‌ها در یک توالی گاه‌شناسانه قرار داده شده‌اند، به نحوی که بتوانند با پشتیبانی و تکمیل یک‌دیگر به پرسش‌های اصلی پژوهش پاسخ گویند و در نظمی منطقی استدلال‌ها

و استنتاج‌های پژوهش را میسر یا معتبر سازند. پژوهش با بررسی منابع مکتوب آغاز شده و در ادامه با استفاده از اسناد تصویری به بازسازی ویژگی‌های معماری بنا منتهی می‌شود و طرحی از آن به دست می‌دهد.

پیشینه پژوهش

هرچند اشاره به عناصر معماری (باغ‌ها و بناها) در صحرای مصلی در برخی منابع تاریخی قابل مشاهده هستند، ولی به طور مشخص عمارت‌های موسوم به «مصلی» موضوع محوری پژوهش‌ها نبوده‌اند. اشاره به صحرای مصلی به عنوان ناحیه‌ای جغرافیایی در منابع ادبی (سعدی، ۱۳۹۰؛ حافظ، ۱۳۸۹؛ زاکانی، ۱۳۴۲؛ نظام‌قاری، ۱۳۵۹) دیده می‌شوند که بیشتر به جنبه‌های کیفی و موقعیت آن اشاره دارند. دقیق‌ترین توصیف از وجه تدفینی صحرای مصلی و عمارت‌های این بخش را باید در کتاب هزار مزار (جنیدشیرازی، ۱۳۶۴) یافت. دیگر اشارات مهم، تاریخ‌نگاری‌های محلی هستند؛ شیرازنامه (زرکوب شیرازی، ۱۳۹۰) و تاریخ و صَاف (وَصَاف، ۱۳۴۶) و منابعی از این دست بیشتر شرحی کلان دارند و از جزئیات پرهیز کرده‌اند. برخی منابع تاریخی نیز به عمارت مصلی اشاره داشته‌اند که بیشتر از عهد قاجار هستند؛ فارسنامه (حسینی فسایی، ۱۳۷۸) و آثار عجم (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷). کتاب‌های تاریخ بافت قدیمی شیراز (کرامت‌اله افسر، ۱۳۵۳) و بناهای تاریخی و آثار هنری جلگه شیراز (بهروزی، ۱۳۴۷) نیز شرحی کوتاه از واپسین حیات این بنا به دست می‌دهند؛ از این‌رو، پژوهش کنونی با اتکا به منابع تاریخی و اسناد تصویری سعی در ارائه تصویری روشن از این بنا و بستر آن دارد.

اشارات تاریخی به جغرافیای مصلی و خصوصیات آن در منابع مکتوب

درخصوص وجه تسمیه دشت وسیعی در دامنه کوه چهل مقام و روبه‌روی تنگ الله اکبر تا رودخانه خشک به نام «مصلی» تنها روایت موجود حکایت از آن دارد که «هنگام ورود مسلمین به این شهر، محلی را در اینجا برای خواندن نماز (مخصوصاً نماز جمعه و نماز عید قربان و فطر) تسطیح کردند» (بهروزی، ۱۳۴۷: ۵۷). این روایت حاصل باور عمومی تاریخ‌نگارانی است که بنیاد یا توسعه شیراز را به عنوان «لشکرگاه مسلمانان» به «محمد بن قاسم بن ابی عقیل پسر حجاج بن یوسف» نسبت می‌دهند (ر.ک. به: اصطخری، ۱۳۹۶: ۱۱۱؛ ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۱۸ و ۳۱۹؛ زرکوب شیرازی، ۱۳۹۰: ۵۹ و ۶۰). با این حال، کهن‌ترین مستندات مکتوب موجود نشان می‌دهند که رونق این دشت در پی تبدیل این مکان به مزار نخستین سلاطینی است که در قبرستان مصلی مدفون شده‌اند؛ یعنی «علی بن بویه عمادالدوله دیلمی» که به گفته «میرزا حسن حسینی فسایی» (۱۲۳۷-۱۳۱۶ ه.ق.) در فارسنامه ناصری، پیکرش را در سال ۳۳۸ ه.ق. در «خارج دروازه استخر شیراز، نزدیک مزار پیر انوار امامزاده علی بن حمزه، سلام‌الله‌علیه به خاک سپردند» و از آن زمان «قبرستان آل بویه» خوانده شد (حسینی فسایی، ۱۳۷۸: ۲۱۸ و ۲۲۶). «جنید شیرازی» (سده هشت هجری قمری) آورده است که «علی بن حمزه» علیه السلام در ۲۲۰ ه.ق. به شیراز آمده

و پس از شهادت در مدفن کنونی به خاک سپرده شده است. وی عمارت نخستین مرقد را از «عضدالدوله دیلمی» (پسر «رکن‌الدوله») دانسته و از آنجاست که «مزاری چنین متبرک» شکل گرفته است (جنیدشیرازی، ۱۳۶۴: ۳۹۴).

با این همه آبادانی مصلی بدون دسترسی به منابع کافی آب ممکن نبوده است. رودخانه خشک یا خرم‌دره که در جنوب مصلی قرار دارد، تنها مسیلی فصلی و کم‌آب است. پس از درگذشت «عمادالدوله»، برادرش - «حسن» ملقب به «رکن‌الدوله»^۲ - در توقف نُه‌ماهه‌ای که در شیراز داشت دستور احداث قنات رکن‌آباد^۳ (یا رکن‌آباد یا رکنیه) را در ۳۳۸ ه.ق. داد (زرکوب‌شیرازی، ۱۳۹۰: ۲۰۶) «که منبع آن نزدیک به دو فرسخ میانه شمال و مشرق شیراز و مصب آن، صحرای مصلای شیراز است» (حسینی‌فسایی، ۱۳۷۸: ۲۱۸). این امر امکان دسترسی به آبی دائمی و گوارا را فراهم آورد و در پی آن باغ‌هایی نیز ساخته شدند که پرداختن به آن و سیر شکل‌گیری آن‌ها خارج از موضوع این پژوهش است. به نظر می‌رسد رونق گورستان مصلی باید متأثر از همین رخدادهای پی‌درپی باشد به نحوی که پس از آن جمیع علما، بزرگان و برخی از دولت‌مردان نیز پیوسته در این مکان مدفون شدند؛ دست‌کم مجموع این دو رویداد مهم، یعنی - حفر قنات رکن‌آباد - و - دفن سلاطین و بزرگان -، شرایط را برای شکوفایی صحرای مصلی در سده‌های بعدی فراهم می‌آورند و هم‌زمان دو ویژگی مهم به آن داده می‌شود؛ وجه تدفینی و وجه تفریحی.

قبرستان مصلی و عمارت‌های آن

مهم‌ترین منبعی که درخصوص وجه تدفینی صحرای مصلی در دسترس است کتابی است از «معین‌الدین ابوالقاسم جنید شیرازی» به نام شدالزار فی حط‌الاوزار عن زوار المزار موسوم به هزار مزار که در ۷۹۱ ه.ق. شرح مفصلی از گورستان «مصلی و گرداگرد آن» دارد. از شرح جنید شیرازی می‌توان چنین استنباط کرد که گورستان مصلی در سده هشت هجری قمری - چهارصد و پنجاه‌وسه سال بعد از روزگار عمادالدوله دیلمی - رونق بسیاری یافته و بخش‌های گوناگونی داشته است؛ مهم‌ترین آن «حظیره^۴ مشایخ و ائمه» (جنید شیرازی، ۱۳۶۴: ۴۲۸) است که محرابی نیز داشته است (همان: ۴۳۱) و بسیاری از فقها، مدرسان جامع عتیق و رباط‌های دینی، و شیوخ در آن مدفون بوده‌اند. برخی دیگر دارای «حظیره خود» بودند و برخی در «حظیره مصلی» دفن می‌شدند (همان: ۴۶۰) که چه بسا عمومی‌تر بوده است. گروهی نیز در «حظیره موالی»^۵ مدفون هستند (همان: ۴۶۷). بخش دیگر، «اعالی^۶ مصلی» یا «اعالی مقابر مصلی» است که بیشتر مدفون قاضیان و علمای عالی‌رتبه بوده؛ به عنوان نمونه مدفون «قاضی سراج‌الدین ابولعز»، «قاضی صدرالدین» و یا «شیخ ابوالفتح نیریزی» (همان: ۴۶۲). تنها در دو نمونه، یکی قبر «خطیر رازی» و دیگری «مولانا عماد قزوینی»، به ترتیب از عبارات «در راه اصطخر از طرف مصلی» و «او را دفن کردند در طرف مصلی» استفاده شده است (همان: ۴۱۴).

عمارت‌هایی نیز در قبرستان مصلی ساخته شده بودند که از آن جمله می‌توان به مزار «شیخ رکن‌الدین عبدالله بن عثمان القزوینی» اشاره کرد که در «گنبد خود

است که ساخت آن در سال ششصد و پنجاه از هجرت» بوده است (همان: ۳۹۹). «فقیه ارشدالدین نیریزی»، امام مسجد عتیق، در ۶۰۴ هـ.ق. در «رباط^۲ خود نزدیک مصلی» دفن شده است (همان: ۴۰۲). از برخی مکان‌ها نیز نام برده شده که موقعیت آن پوشیده است؛ از جمله «مقبره جنوبیه» که مدفن «مولانا شرف‌الدین ایوب» نیز بوده است (همان: ۴۶۹) و یا «شیخ محب‌الدین جعفر موصلی» (ف. ۷۱۱ هـ.ق.) که در «رباط خواجه فخرالدین که مشهور است بفخرآور» مدفون است؛ «علامه قزوینی» در حاشیه‌ای بر این بخش از شدالازار معتقد است که این فرد، وزیر معروف «اتابک ابوبکر بن سعد بن زنگی» به نام «امیر ابوبکر فخرالدین ابوبکر بن ابونصر حوایجی» بوده است (همان: ۴۱۳، پانوش ۶۳). یا «چهاردیواری که در مصلی است و آنجا این زمان بصندل مشهور است» جهت تدفین و غسل (همان: ۴۳۳). در یک نوبت نیز از «صفه» یاد شده و آن مقابل حظیره‌ای است که مدفن «مولانا محب‌الدین» بوده است (همان: ۴۴۸). آخرین اشاره‌ای که جنید شیرازی به مصلی به عنوان مکان تدفین آورده، «رباطی» است که «زین‌العابدین» پس از درگذشت «شیخ قطب‌الدین محمد ایجی» به سال ۷۸۶ هـ.ق. برفراز آن ساخته و «سلطان جلال‌الدین شاه‌شجاع»^۸ نیز در همان جا مدفون است (همان: ۴۷۳). باغچه‌ای نیز در همسایگی «حظیره شاه‌شجاع» [در پای کوه چهل‌مقام] مدفن «مولانا رکن‌الدین ساعد» بوده است (همان: ۴۷۳) و هم‌چنین مزار هفت‌تنان که مجاور شاه‌شجاع است (همان: ۴۳۳).

اشارات جنید شیرازی نشان می‌دهد که حدود قبرستان مصلی با محوریت مقبره علی بن حمزه علیه السلام شکل‌گرفته و تنها شمار اندکی فراتر از آن، یعنی در حدود مقبره شاه‌شجاع و هفت‌تنان و جعفرآباد مدفون بوده‌اند (تصویر ۱). با این همه، قبرستان تنها به مصلی هم محدود نبوده است؛ «شیخ رستم خراسانی» که «در آخر عمر اختیار جعفرآباد کرد [...] و ببرکت او معمور بود آن موضع» یکی از معدود افرادی است که در جعفرآباد مدفون است و در ادامه آمده که مدفن شیخ در ۷۴۱ هـ.ق. در حظیره‌ای است در مجاورت آب‌خانه بزرگی که «امیرحسین»^۹ به اشارت او ساخته و مردم از آنجا آب برمی‌داشتند. «عیسی بن جنید شیرازی» می‌افزاید: درویشی آن را «وثاق خود ساخته بود و باغچه بنیاد می‌کرد و آن اکنون تکیه‌گاه درویشان است» (همان: ۴۰۴ و ۴۰۵). این شرح گواهی است بر این که جعفرآباد در آن هنگام موضعی آباد بوده و درختانی نیز داشته است.

شواهد تاریخی نشان می‌دهند که نزدیک به دو سده بعد رونق قبرستان مصلی در سال ۹۹۸ هـ.ق.، در عهد «شاه‌عباس صفوی» رو به ضعف نهاد؛ «یعقوب خان» -والی فارس- در آن دوره برای ساخت قلعه‌ای^{۱۰} در اراضی باغ‌گلشن [عقیف‌آباد] شیراز برخی از بناهای شهر را تخریب نمود و از جمله «سنگ‌های قبرستان مسلمانان که میانه جعفرآباد و مصلی بود تا قبر هفت‌تنان را برداشته، به خرج آن قلعه صرف نمود» (حسینی فسایی، ۱۳۷۸: ۴۳۳). این ناحیه درحقیقت، منطقه‌ای واسط بوده که قبرستان مصلی را به جعفرآباد پیوند می‌داده است. تا انتهای دوره قاجار هم چنان مصلی مکانی برای دفن درگذشتگان بوده است تا این که در سال ۱۳۱۶ هـ.ش.

قبرستان وسیع جوان‌آباد - که بخشی از آن در همین ناحیه واقع شده بود - را از طرف شهرداری به باغ بزرگی به نام «باغ ملی» تبدیل کردند (امداد، ۱۳۳۹: ۱۰۸).

گلگشت مصلی و باغ‌های آن

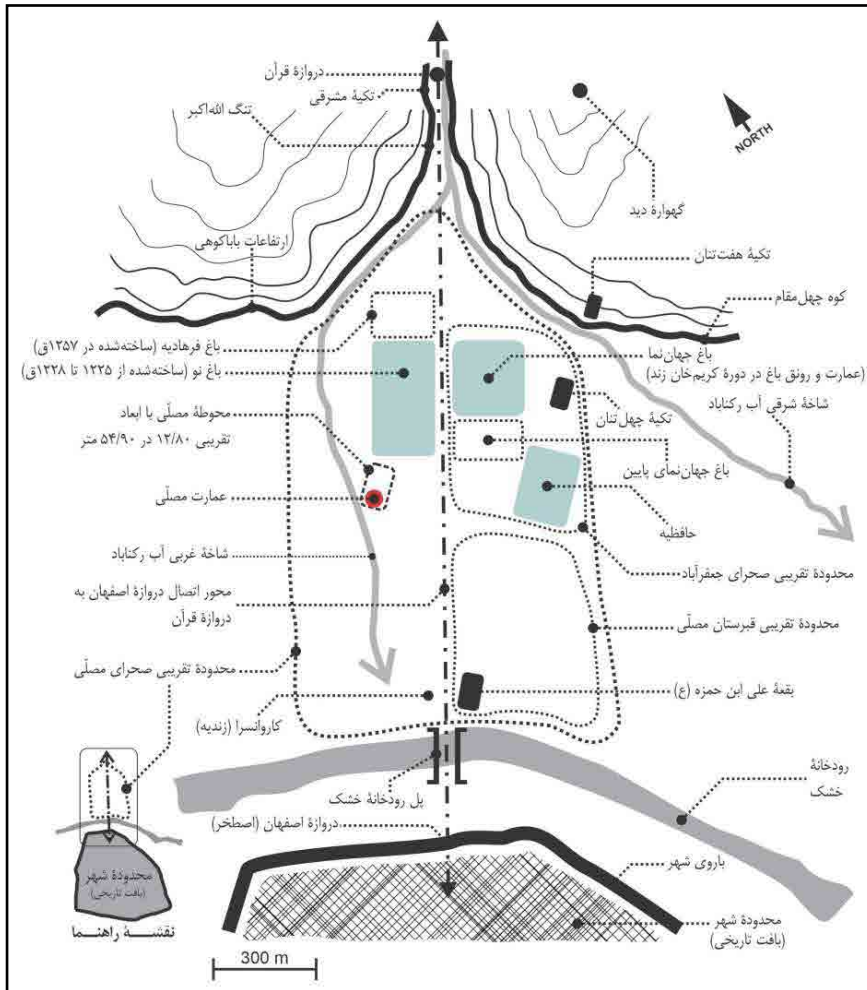
«جعفرآباد» و «مصلی (نمازگاه)» دو بخش کلیدی دیگر در صحرای مصلی هستند که هر دو ارزش گلگشت و تفرج داشته‌اند. وجه تفریحی مصلی را «سعدی» (۶۰۰-۶۹۱ یا ۶۹۴ ه.ق.) در حکایت شماره ۲۷ گلستان (باب سوم در فضیلت قناعت) به خوبی آورده، آنجا که یکی از ملوک فارس «بعزم تفرج با تنی چند خاصان به مصلای شیراز برون رفت. فرمود تا انگشتی بر گنبد عَضُد نصب کردند تا هر کس که تیر از حلقه انگشتی بگذراند، خاتم او را باشد». این حکایت به عمارت «گنبد عضد»^{۱۱} از روزگار «عضدالدوله دیلمی» (ف. ۳۷۲ ه.ق.) نیز اشاره دارد که در محدوده صحرای مصلی بوده است (سعدی، ۱۳۹۰: ۱۹۶). «معین‌الدین احمد بن ابی‌الخیر شیرازی» معروف به «زرکوب» (۶۹۰-۷۸۹ ه.ق.) در سال ۷۴۵ ه.ق. در کتاب شیرازنامه نیز به گنبد عضد اشاره داشته و آورده است: «گنبد عضدی» گنبدی بیرون دروازه اصطخر نزدیک مصلی شیراز [منظور نمازگاه]، طول و عرض تمام دارد (زرکوب شیرازی، ۱۳۹۰: ۷۴). اشاره زرکوب، سندی است که نشان می‌دهد این عمارت تا سده هشت هجری قمری چه بسا برپا بوده است. زرکوب به ذکر آب رکن‌آباد و خصوصیات آن نیز پرداخته و در ادامه با اشاره به آیات قرآنی، روان‌شدن آب رکن‌آباد بر «روی مصلای» را هم چون سجده به درگاه خداوند تعبیر کرده است (همان: ۳۹ و ۴۰) و در جایی دیگر می‌نویسد: «شمال مشک‌آگینش در حلیه [مجاز میدان] رهران [بردو باخت] امتحان، مصلی [درود خوان] هوای مصلای او گشته» (همان: ۶۱). «شهاب‌الدین» یا «شرف‌الدین عبدالله بن فضل‌الله شیرازی» (تولد ۶۶۳ ه.ق. شیراز) در تاریخ و صاف در وصف شاهزاده «سلغورشاه قراندش خان بن سعد» آورده که وی «بیرون شهر از طرف شمال، سرای بستانی چون بهشت ساخته و آن را «صبح‌آباد» نام نهاده بود. شب و روز در آنجا بسر می‌برد و به عیش و نای و نوش روزگار می‌گذرانید» (وصاف، ۱۳۴۶: ۹۸) و در جایی دیگر در وصف آثار «ملک شمس‌الدین محمد بن مالک» آورده که «از جمله آثاری که از او باقی است فتح‌آباد^{۱۲} است در مصلای شیراز که صد هزار دینار خلیفتی آنجا خرج کرد. اکنون که سال ۶۹۹ است در بیغوله انزواست» (همان: ۱۱۶).

حافظ شیرازی (ف. ۷۹۲ ه.ق.) نیز در سه بیت^{۱۳} (غزل‌های شماره ۳، ۱۰۱ و ۲۷۹) به مصلی اشاره نموده است؛ وی با عبارت‌های «گلگشت مصلی» و «نسیم باد مصلی» به دو ویژگی اصلی آن، یعنی خصلت تفرج و تفریح و نیز ویژگی مکانی آن که همانا قرارگیری در مسیر نسیمی دلکش است، اشاره دارد. در تمامی این بیت‌ها، مصلی با «آب رکن‌آباد» یا «جعفرآباد» همراه شده است؛ بیت معروف «میان جعفرآباد و مصلای عبیرامیز می‌آید شمالش»، به خوبی نشان می‌دهد که محدوده مصلی - به مثابه اسم خاص و نمازگاه - در مجاورت جعفرآباد بوده است (حافظ، ۱۳۸۹: ۲۶، ۱۰۳، ۲۴۰) و گواهی است بر این‌که مراد حافظ از مصلی نه قبرستان، بلکه

محدوده‌ای است که به‌طور ویژه به «مصلی» مشهور بوده است. بیت مشهوری^{۱۴} از «عبید زاکانی»^{۱۵} (ف. ۷۷۱ یا ۷۷۲ ه.ق.) نیز به پیروی از حافظ، نسیم مصلی و آب رکن‌آباد را «خجسته مقامی و جانفزار ملکی» توصیف می‌کند (زاکانی، ۱۳۴۲: ۷۰). از سوی دیگر، زرکوب شیرازی آورده است که در سال ۷۴۳ ه.ق.، «امیر جلال‌الدین مسعود شاه» «صحرای جعفرآباد و قصری که در آن جایگاه بنا فرمود» را جهت اسکان «یاغی بستی»^{۱۶} معین کرده است (زرکوب شیرازی، ۱۳۹۰: ۱۲۲)؛ بدین ترتیب، می‌توان انتظار داشت که صحرای جعفرآباد رونق بسیاری در سده هشتم هجری قمری داشته است. «نظام‌الدین محمود بن امیر احمد قاری یزدی» معروف به «نظام قاری» شاعر سده ۹ هجری قمری نیز در بیتی^{۱۷} به «نسیم‌آباد و گلگشت مصلی» در شیراز اشاره دارد (نظام‌قاری، ۱۳۵۹: ۳۷) که شاید مراد وی از «نسیم‌آباد» همان «صحرای جعفرآباد» بوده باشد.

با این حال، در سال ۱۱۴۲ ه.ق. در روزگار شاه‌طهماسب دوم صفوی، محمدعلی خان، پسر اصلان خان قوللرآقاسی برحسب حکم «نواب طهماسب قلی خان سپهسالار» برای آبادی باغات شیراز که در زمان «افغان» درختی در آن‌ها باقی نگذاشته بودند در طی سه سال به «غرس اشجار و آبادی باغات» از جمله «تکایای جانب جعفرآباد و مصلی» همت گماشت (حسینی فسایی، ۱۳۷۸: ۵۱۵). «ژان باتیست تاورنیه» (جهانگرد فرانسوی عهد صفوی) به خیابانی مستقیم از پلی سنگی [پل علی بن حمزه علیه السلام کنونی] تا پای کوه اشاره دارد که آن را از آثار «امام‌قلی خان» می‌داند که پس از شکافتن کوه [منظور تنگ الله اکبر] دستور ساخت آن را داده است تا مسیر شیراز به اصفهان به اندازه یک روز کوتاه‌تر شود. این خیابان در آن زمان دارای باغ‌هایی در طرفین و حوض‌هایی در مسیر خود بوده است (تاورنیه، ۱۳۸۳: ۳۳۵). سنت توجه به آبادانی صحرای مصلی در روزگار زندیان نیز ادامه داشت. «کریم خان» در سال ۱۱۸۰ و اند، حصار از آجر و گچ برافراشت و باغ جهان‌نما [بخشی از جعفرآباد] را شکل داد و در سمت قبله این باغ نیز در ده ذرع فاصله، باغی کوچک‌تر و محصور ساخت که به «جهان‌نمای پایین» شهره است (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۸۵۵). باغ نو - در غرب باغ جهان‌نما - به دست «حسین‌علی میرزا فرمانفرما» از ۱۲۲۵ تا ۱۲۲۸ ه.ق. ساخته شد، ولی در پی زمین‌لرزه ۱۲۶۹ ه.ق. رو به ویرانی نهاد. در سمت شمال آن در سال ۱۲۵۷ ه.ق. «فرهاد میرزا معتمدالدوله» عمارتی ساخت با صحنی از درختان که به آن «فرهادیه» گفتند (حسینی فسایی، ۱۳۷۸: ۱۲۳۶). میرزا حسن حسینی فسایی (همان: ۱۲۳۷) «جعفرآباد» را نام قدیمی «باغ جهان‌نما» می‌داند که در جانب مشرقی آن باغ [باغ نو] افتاده و مصلی را نام صحرایی آورده که در غرب باغ نو است و مردم شیراز آمده در آنجا نماز حاجت گزارند. «فرصت شیرازی» نیز باغ نو را «در جنب مصلی» آورده است (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۸۵۱).

بدین ترتیب، هم‌چنان‌که از تصویر ۱، برمی‌آید، «مصلی» اسم عام - محدوده‌ای جغرافیایی در شمال شیراز قدیم - است که سه بخش کلیدی داشته است: الف) قبرستان مصلی با محوریت مقبره علی ابن حمزه علیه السلام، ب) جعفرآباد با محوریت مقبره حافظ، و ج) نمازگاه با محوریت عمارت مصلی. این سه بخش را دو شاخه

تصویر ۱: طرح کلی صحرای مصلی و عناصر کلیدی تشکیل دهنده آن در روزگار قاجار (نگارنده، ۱۴۰۳).

Fig. 1: General layout of the the Muṣallā Plain and its key components during the Qājār era (Author, 2024).

از آب قنات رکن‌آباد به هم پیوند می‌داده است. حد شمالی این صحرا را ارتفاعات چهل مقام و باباکوهی، و حد جنوبی را رودخانه خشک تعیین می‌کرده است. حدود شرقی و غربی نیز در محدوده شاخه‌های آب رکن‌آباد تعریف می‌شده است. محور دروازه اصطخر (اصفهان) تا دروازه قرآن نیز این صحرا را به دو بخش، تقسیم می‌کرده و در عین حال انشعابات این محور، امکان دسترسی به بخش‌های درونی را نیز فراهم می‌آورده است.

معماری عمارت‌های مصلی در شهرهای ایران

نمونه‌های چندانی از عمارت‌های مصلی در تاریخ معماری و شهرسازی ایران برجای نمانده است. جدول ۱، به برخی از مهم‌ترین بناهای مستند شده اشاره دارد. به عنوان نمونه، در برخی از شهرها، «ایوانی» به نام «مصلی» در مکان‌هایی برای اقامه نماز عید یا طلب باران هستند که از این میان می‌توان به «مصلی پایین خیابان» مشهد که ایوان بزرگی با تزئینات کاشی به تاریخ ۱۰۸۷ ه.ق. دارد، اشاره نمود؛ هم‌چنین مصلی طرق (ایوان طرق) مشهد نمونه دیگری است. مصلی یزد چهارطاقی بزرگی است در میان صحن دوطبقه‌ای که بانی آن «امیرمحمد قاضی

جدول ۱: عمارت‌های مصلی در شهرهای گوناگون ایران (بر اساس اسناد ثبتی وزارت میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری).
 Tab. 1: Muşallā' buildings in various cities of Iran (based on the registration documents of the Ministry of Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism).

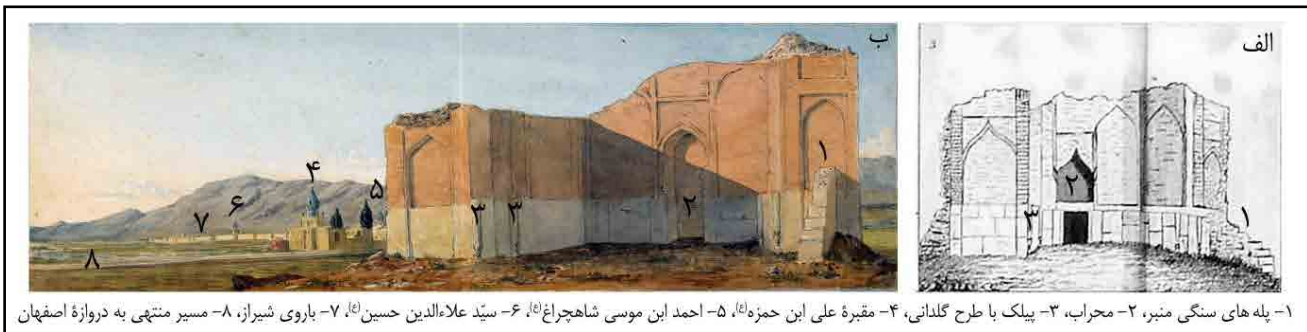
ردیف	نام	مکان	سال / دوره ساخت	ویژگی‌ها	عکس	منبع
۱	مصلی سبزوار	سبزوار	سده ۸ ه.ق.	محوطه‌ای با دیوار چینه‌ای کوتاه، بنای چهارگوش آجری (۲۴۲ مترمربع)، آسمانه ضربی جناغی با رسمی‌بندی، بانی بنا خواجه علی مؤید (روزگار سربداریه)		(اداره کل حفاظت آثار باستانی و بناهای تاریخی ایران، ۱۳۵۵)
۲	مصلی طوق	مشهد	۸۳۷ ه.ق.	تالاری چهارگوش با گنبدی بر فراز آن (آرامگاه) و ایوانی مرتفع متشکل از یک محراب		(اداره کل حفاظت آثار باستانی و بناهای تاریخی ایران، ۱۳۱۸)
۳	مصلی آذرشهر	آذرشهر	صفوی	یا مصلای داغی (۵۰/۶۲×۸۴ متر)، محرابی (۵۰/۷×۴۰/۲ متر) از آجر و سنگ قبور دوره ایلخانی، طاق سنگی منقش میانه محراب که چه بسا سردر قدیمی گورستان مجاور بوده باشد.		(سازمان میراث فرهنگی و گردشگری آذربایجان شرقی، ۱۳۸۴)
۴	محراب مصلای قدیم	شاهرود	اوایل قاجار	محرابی تکی (۳۰/۲×۴۰/۱ متر به ارتفاع ۳ متر)، مقرنس کاری گچی و آجرکاری حصیری		(مدیریت میراث فرهنگی استان سمنان، ۱۳۸۲)
۵	مصلی بیرجند	بیرجند	قاجاریه	ایوانی با چفت کلّیل آذری دو گلوبی، نمایی آجری با طرح خفته‌وراسته، معمار بنا استاد فرج		(مدیریت میراث فرهنگی بیرجند، ۱۳۷۶)
۶	ایوان مصلی	گناباد	میانه قاجار	ایوانی آجری به رنگ قهوه‌ای تیره و محراب، باقی‌مانده از مجموعه مسجد مصلی		(اداره کل میراث فرهنگی خراسان، ۱۳۸۰)

است» (در ۷۲۵ ه.ق.) و به دلیل سیل در ۸۶ ه.ق. خرابی دید و در ۹۵۸ ه.ق. از نو آباد شد و در ۱۰۳۵ ه.ق. نیز به دست «اسحاق بیگ» تعمیر گردید (مصاحب، ۱۳۸۱: ۲۷۹۵). ساختار نمونه‌های مورد بررسی نشان می‌دهند که عنصر مشترک در معماری آن‌ها شامل یک ایوان تکی به همراه محراب است که در برخی موارد با بخش‌های آرامگاهی نیز ترکیب شده‌اند.

عمارت‌های تاریخی موسوم به مصلی در شیراز

بررسی شواهد نوشتاری و تصویری تاریخی دست‌کم دو بنای مشابه را با عنوان عمارت مصلی در شیراز آشکار می‌سازند. از تاریخ ساخت بنای نخست اطلاع روشنی در دست نیست. شواهدی که در ادامه می‌آیند نشان می‌دهند که عمارت مصلی در روزگار «فتحعلی شاه» ویرانه‌ای بوده است؛ بنابراین، این بنا باید پیش از قاجاریان ساخته شده باشد. «سِر ویلیام اوزلی» - برادر بزرگ و عضو هیأت همراه «سِر گور اوزلی» سفیر انگلستان در ایران - که در سال‌های ۱۸۱۰ تا ۱۸۱۲ م. و در دوره زمامداری «حسینعلی میرزا» فرمانفرما در فارس دو بار در شیراز اقامت گزیده، شرحی از عمارت و محدوده مصلی دارد که بسیار سودمند است؛ وی در جلد دوم سفرنامه خود به نام سفر به کشورهای گوناگون شرق با تأکید بر ایران^{۱۸} می‌نویسد: «برای آنانی که در پی مصلی هستند [...] برخی از دیوارها دیده می‌شوند که انتهای یک حصار را نشان می‌دهند؛ متوازی‌الاضلاعی که با گام‌های من ۱۸۰ پا [۵۴/۹۰ متر] طول و ۴۲ پا [۱۲/۸۰ متر] پهنا دارد و پی‌های آن هنوز قابل مشاهده هستند. بخش پایینی دیوارهایی که هنوز پابرجا مانده‌اند با سنگ پوشیده شده، بخش بالایی آن‌ها آجری هستند و برخی از ملاط‌هایی [کاشی‌هایی] که با لعابی به رنگ آبی تیره پوشش داده شده، هنوز باقی مانده‌اند. یک قطعه مرمر که به خوبی حجاری‌ای به شیوه اسلیمی دارد و سابقاً چه بسا تزئین یک طاق بوده، [بر زمین] افتاده و در میان توده‌های زباله فراموش شده است؛ این موضوع دلیلی است که ما را به این باور می‌رساند که این طاق هم عظیم و هم زیبا بوده است [...] مکان قرارگیری آن کمتر از چند صد یارد^{۱۹} با مقبره حافظ فاصله دارد و چه بسا پهنه وسیع‌تری متعلق به مصلی بوده است و این نام‌گذاری در بردارنده قبرستان نیز می‌شده است؛ چراکه هم‌جواری با حافظ به مثابه امتیازی ارزشمند برای اشخاص شایسته تلقی می‌گردیده است» (Ouseley, 1821: 6)، (تصویر ۲ الف). اوزلی در ادامه، این منطقه را محل برگزاری مراسم، جشن‌ها و یا گفتگوها و استعمال دخانیات طبقه متوسط مردم شیراز در بعدازظهرهای تابستان می‌داند که به ندرت زنان و دختران در این تفریحات اجازه شرکت داشته‌اند (Ibid: 7).

ترسیم دیگری از «کنل جوزف داریسی» (۱۸۴۶-۱۷۸۰ م.) - از دیگر همراهان هیأت سِر گور اوزلی - از عمارت مصلی و منظره پیرامون آن حوالی ۱۸۱۱ م. / ۱۲۲۶ ه. ق. وجود دارد که نه تنها با ترسیم اوزلی مشابه است، بلکه جزئیات دقیق‌تری را نیز آشکار می‌سازد (تصویر ۲ ب)؛ در این ترسیم، ساختار ایوان شکل آجری مصلی با ازاره‌هایی با روکارهای سنگی دیده می‌شود که طاق‌نماهای آجری ساده‌ای دو جرز ایوان و بخش‌های درونی آن را تزئین کرده‌اند. محراب میانی نیز بدون هر نوع آرایه‌ای ترسیم شده است. نکته جالب توجه در هر دو ترسیم، منبری است که در سوی غربی ایوان تعبیه گردیده است. عنصر تزئینی دیگر در هر دو ترسیم، چهار پیلک با طرح گلدانی در لبه‌های بیرونی ایوان است (تصویر ۳). منطق سازه‌ای حکم می‌کرده که این ایوان با طاق رفیعی که داشته، رانش فراوانی را ایجاد نموده باشد، به همین سبب جرزهای دو طرف ایوان می‌بایست توپر بوده باشند؛ با این حال،

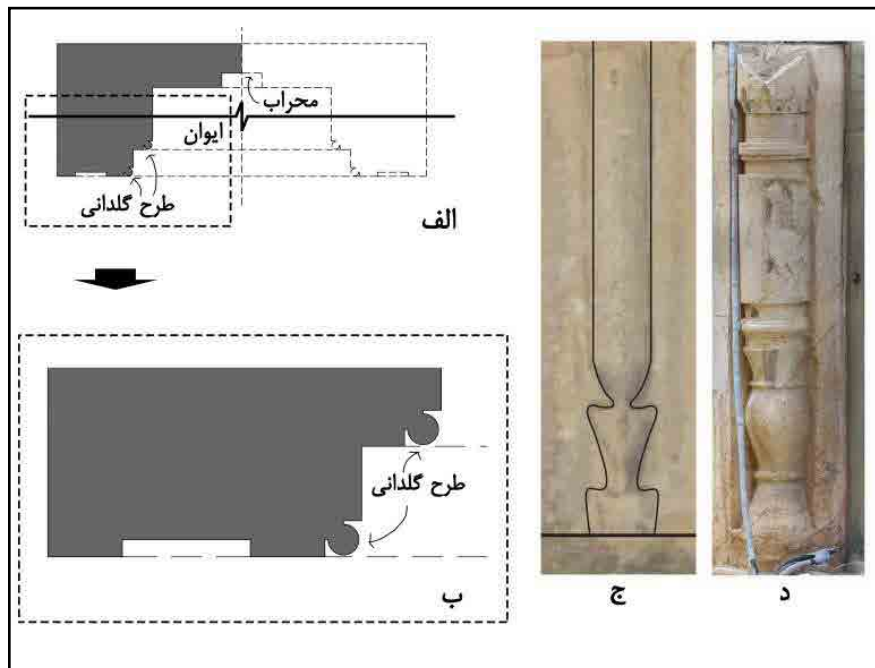
۱- پله های سنگی منبر، ۲- محراب، ۳- پیلک با طرح گلدانی، ۴- مقبره علی ابن حمزه^ع، ۵- احمد ابن موسی شاهچراغ^ع، ۶- سید علاءالدین حسین^ع، ۷- باروی شیراز، ۸- مسیر منتهی به دروازه اصفهان

▲ تصویر ۲: الف) عمارت مصلی اثر بزرگ و ویلیام اوزلی (Ouseley, 1821: 535)، ب) ویرانه‌های مصلی اثر جوزف دارسی (D'arcy, 1811).

Fig. 2: A: The Muṣallā building by Sir William Ouseley (Ouseley, 1821: 535), B: The ruins of the Muṣallā by Joseph D'arcy (D'arcy, 1811).

► تصویر ۳: الف) طرح تقریبی عمارت مصلی در روزگار پیش از قاجار (احتمالاً شاه طهماسب دوم صفوی)، ب) بزرگ‌نمایی گوشه‌های ایوان، ج) طرح گلدانی پیلک‌ها، د: جزئیات طرح گلدانی در ایوان شرقی مدرسه خان شیراز (نگارنده، ۱۴۰۲).

Fig. 3: A: An approximate layout of the Muṣallā building in the pre-Qajar era (possibly during the reign of Shah Tahmasb II Safavid), B: Magnification of the corners of the Iwan, C: Design of the semi-column flowerpots, D: Details of the flowerpot design in the eastern Iwan of the Khān School in Shīrāz (Author, 2024).

توان کافی برای مهار رانش طاق ایوان را نداشته‌اند و به همین سبب در طی زمان و یا در پی زمین‌لرزه‌ای نیرومند، طاق ایوان فرو ریخته است. متأسفانه این دو ترسیم فاقد عنصری قابل اندازه‌گذاری برای سنجش ابعاد و اندازه‌های ایوان هستند. تنها می‌توان چنین تصور کرد که عرض عمارت می‌بایست کمتر از پهنای محدوده مصلی، یعنی کمتر از حدود ۱۲/۸۰ متر بوده باشد.

آن‌چه اوزلی نگاشته و ترسیم نموده اطلاعات خوبی در خصوص ابعاد زمین مصلی (محدوده‌ای نزدیک به ۷۰۲ مترمربع) و شکل کلی عمارت آن در روزگار فتح‌علی‌شاه در اختیار می‌گذارد. لفظ «متوازی‌الاضلاع» از این جهت مهم است که جهت قبله با راستای محور منتهی به دروازه قرآن و باغ‌های پیرامون آن زاویه دارد و از این جهت درست به‌کار رفته است؛ هم‌چنین حجاری اسلیمی و کاشی‌های معرق لاجوردی مورد اشاره او با تزئینات مدرسه خان شیراز (۱۰۰۴ هـ.ق.) هم‌سو است؛ بنابراین، چه بسا عمارت مصلی بنایی از روزگار صفوی بوده باشد؛ هرچند در تصویری اثر «ژوزف گروت»^۴ (تصویر ۴) در سفرنامه شاردن - در روزگار «شاه عباس دوم» و «شاه سلیمان صفوی» - بناها و جزئیات بی‌شماری در محدوده صحرای مصلی ترسیم

شده‌اند، ولی نشانی از عمارت مصلی و باغ نو نیست و این بخش کمابیش خالی از هر نوع درختی است؛ بنابراین یا این بنا اهمیت چندانی از دید وی نداشته و یا اساساً پس از آن تاریخ ساخته شده است که در این صورت شاید بتوان ساخت عمارت مصلی در عهد صفوی را نیز به روزگار شاه طهماسب دوم و اقدامات «محمدعلی خان» در ۱۱۴۲ هـ.ق. در کاشت درختان و مرمت بناهای صحرای مصلی نسبت داد که در حدود شش دهه بعد از ترسیم گرلوت انجام شده است. اگر فرضیه ساخت بنا در این دوره درست فرض شود، طراحی‌های اوزلی و دارسی در روزگار فتحعلی‌شاه، بنایی با عمری بیش از هشت دهه را نشان می‌دهد که فرسودگی آن به این میزان نه تنها قابل فهم که چه بسا می‌تواند در پی زمین‌لرزه‌های شیراز، از جمله زمین‌لرزه سال «۱۱۸۰ و اند» (زندیه) بوده باشد.

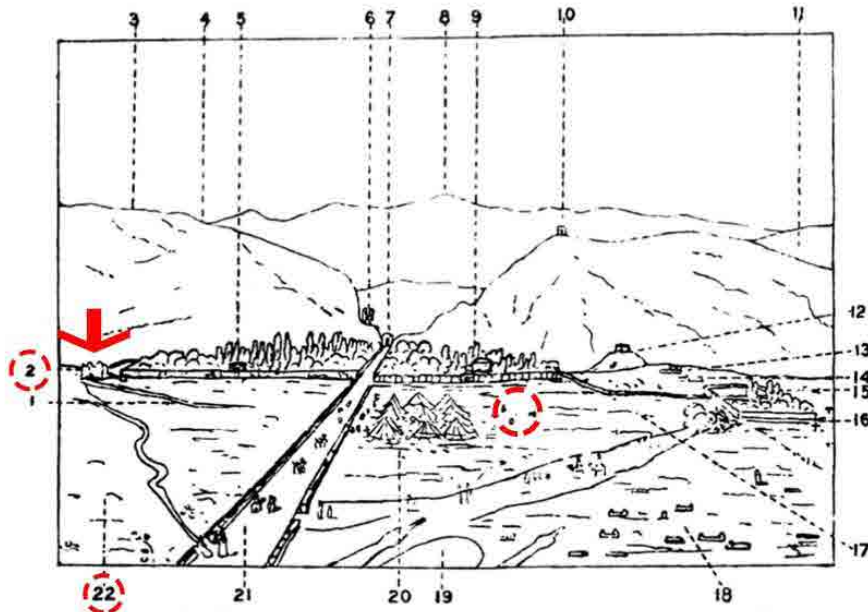
از ویرانه‌هایی که اوزلی و دارسی در ۱۲۲۶ هـ.ق. آن را ترسیم نموده بودند تا ۱۲۹۶ هـ.ق. (تاریخ ساخت بنای جدید مصلی که در ادامه خواهد آمد) - یعنی قریب به هفتادسال - اطلاعی از چندوچون این بنا وجود ندارد. اگر مرمتی هم در این مدت انجام شده باشد، پوشیده مانده است. تنها تصویری که از این دوره تاکنون به دست آمده (تصویر ۵) نقاشی است از «جان راجرز هربرت»^{۲۱} (۱۸۱۰-۱۸۹۰ م.) - نقاش انگلیسی - که در کتاب حافظ شیراز؛ گزیده‌ای از اشعار به ترجمه «هرمن بیکنل»^{۲۲} (۱۸۳۰-۱۸۷۵ م.) در سال ۱۸۷۵ م. منتشر شده است. در راهنمای این

▲ تصویر ۴: دید به صحرای مصلی از ارتفاعات کوه چهل‌مقام اثر ژوزف گرلوت (Chardin, 1735: 435, 436).

Fig. 4: View to the Muşallā Plain from the heights of the Chehel-Magām Mountain by Joseph Grelot (Chardin, 1735: 435, 436).

- ۱- شاخه جنوب غربی آب رکن‌آباد یا رکنی
- ۲- ویرانه‌های مسجد مصلی
- ۳- تپه باباکوهی
- ۴- تنگ یا معبر الله اکبر بر سر راه اصفهان
- ۵- باغ نو
- ۶- مشرقی یا سکوی مغرب
- ۷- دروازه الله اکبر
- ۸- کوه بمو
- ۹- باغ جهان نما
- ۱۰- گنبد
- ۱۱- تپه مرقد و آبادی سعدی
- ۱۲- تخت ضرابی
- ۱۳- باغ چهل تن
- ۱۴- باغ هفت تن
- ۱۵- حافظیه
- ۱۶- علامت (*) نشان دهندة بخش باستانی محوطه جعفرآباد
- ۱۷- شاخه جنوب شرقی رکن‌آباد
- ۱۸- مقابر
- ۱۹- سایه مسجد میرحمزه
- ۲۰- محل اتراق سربازان
- ۲۱- جاده اصفهان
- ۲۲- محوطه مصلی

▲ تصویر ۵: حومه شمالی حافظیه (صحرای مصلی) دید از فراز مقبره علی بن حمزه (ع) (Bicknell, 1875: 35, 36).

Fig. 5: Northern suburb of Hafezieh (Muṣallā Plain) view from the top of the tomb of Ali ibn Hamzeh (Bicknell, 1875: 35, 36).

تصویر در کتاب یادشده ضمن اشاره به مسیرهای آب رکن‌آباد و مجموعه بناهای صحرای مصلی و جعفرآباد، از عمارت مصلی به «ویرانه‌های مسجد مصلی» تعبیر شده است. تاریخ این نقاشی به درستی روشن نیست، ولی آن چنان که بیکنل اشاره داشته، این اثر صفحه‌ای از دفتر «طراحی‌های ایران» است (Bicknell, 1875: 35). عمارت مصلی در این نقاشی، طاقش فروریخته است. با توجه به این که باغ نو در کمال آبادانی است، به نظر می‌رسد که این چشم‌انداز باید وضعیت صحرای مصلی را بین سال‌های ۱۲۲۸ تا حوالی ۱۲۶۹ ه.ق. نشان دهد؛ چراکه در پی زمین‌لرزه ۱۲۶۹ ه.ق. این باغ روبه ویرانی نهاده است. از آنجاکه عمارت جدید مصلی در ۱۲۹۶ ه.ق. (۱۸۷۹ م.) ساخته شده، این نقاشی باید متعلق به عمارت پیشین باشد.

«مسیو چریکف» روسی نیز در روایت خود از مصلی در اوایل عهد ناصری آورده که «مصلی گنبد خیلی خوبی داشته ولی از زلزله خراب شده بود» (چریکف، ۱۳۵۸: ۳۳). زمین‌لرزه‌های متعددی در شیراز رخ داده که می‌تواند به تخریب ویرانگر عمارت پیشین مصلی انجامیده باشد؛^{۲۳} به عنوان نمونه، زمین‌لرزه حدود سال ۹۹۰ و اند، ۱۱۸۰ و اند، ۱۲۳۹ ه.ق. بخشی از اثرگذارترین آن‌ها هستند (حسینی فسایی، ۱۳۷۸: ۱۱۸۴، ۱۲۱۳، ۵۱۴، ۷۲۴). ولی در ۲۵ رجب (۱۴ اردیبهشت) سال ۱۲۶۹ ه.ق. ۱۸۵۳/۰ م. زلزله شدیدی در شیراز رخ داد که صدها خانه تخریب و بیشتر مساجد و مدارس خراب شدند یا نیاز به تعمیر یافتند (همان: ۸۰۰). در پی این زمین‌لرزه بقعه علی بن حمزه علیه السلام که در نزدیکی مصلی است، تخریب شده است. شاید همین تخریب‌ها، انگیزه ساخت عمارت تازه‌ای برای مصلی در دهه‌های بعدی بوده باشند.

عمارت دوم موسوم به «مصلی» از نیمه دوم دوره ناصری است و گمان می‌رود بر ویرانه‌های بنای پیشین و تاحدودی متأثر از معماری آن ساخته شده باشد؛ «میرزا حسن حسینی شیرازی» (۱۲۳۷-۱۳۱۶ ه.ق.) در کتاب فارسنامه که در فاصله سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۱۱ ه.ق. (روزگار ناصری) تنظیم شده آورده که «فرهاد میرزا معتمدالدوله [عموی ناصرالدین شاه] در سال ۱۲۹۶ ه.ق. در آن صحرا [مصلی] عمارتی مسجد مانند بساخت و آن را نیز مصلی گویند»^{۲۴} (حسینی فسایی، ۱۳۷۸: ۱۲۳۷). خوشبختانه «محمد نصیر فرصت شیرازی» (۱۲۷۱-۱۳۳۹ ه.ق.) در «آثار عجم» که در ۱۳۱۱ تا ۱۳۱۴ ه.ق. نگاشته شده، شرح کمابیش دقیق‌تری از ابعاد عمارت مصلی آورده است: «طاق بزرگی است که در آن، محرابی نموده‌اند و دو عمارت فوقانی گوشواره مانند بر دو طرفش ساخته‌اند. دهنه آن طاق، به مقدار ۶ ذرع [۶/۲۴ متر] و ارتفاعش، ۷ ذرع [۷/۲۸ متر] است؛ اطراف آن طاق، همه محل کشت و زرع است و آن مکان، قبله اهل صفاست و محل استجابت دعا» (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۸۰۶). توصیف کوتاه «ادوارد گرانویل براون» انگلیسی در ۱۸۸۷ م. / ۱۳۰۴-۱۳۰۵ ه.ق. نه تنها با شرح فارسنامه منطبق است، بلکه موقعیت این بنا را نیز روشن می‌سازد؛ «ابتدا از زیر طاق نمایی [دروازه قرآن] عبور کردیم [...] کمی پایین‌تر در طرف راست جاده، مصلی را به من نشان دادند که مکان موردعلاقه حافظ بوده است. ساختمانی که اکنون در آن قرار دارد، کاملاً جدید است و گل سرخ‌هایی که حافظ آن قدر دوستشان داشت، ناپدید شده‌اند» (براون، ۱۳۸۱: ۲۸۸).

عکسی از «آنتوان سوریوگین» و عکس دیگری از آرشیو «منصور صانع» از عمارت جدید مصلی در دست است که می‌تواند در خصوص جزئیات عمارت، اطلاعات بیشتری به دست دهد (تصویر ۶). تاریخ‌گذاری دقیق این دو عکس دشوار است؛ تنها داده موجود حاکی از آن است که عکس دوم مربوط به روزگار «پهلوی اول» است. تاریخ عکس سوریوگین (تصویر ۶ الف) بین سال‌های ۱۸۸۰ تا ۱۹۳۰ م. (۱۲۹۷ تا ۱۳۴۸ ه.ق.) تاریخ‌گذاری شده است. با توجه به این‌که این دو عکس کمابیش از یک زاویه و ارتفاعی مشابه گرفته شده‌اند، وضعیت درختان سرو در روبه‌روی عمارت و وضعیت باغ نو می‌تواند تقدم و تأخر آن‌ها را تا حدی روشن کند؛ درختان سرو در عکس دوم (تصویر ۶ ب) به نظر بلندتر هستند و مهم‌تر از آن، درختان باغ نو در این

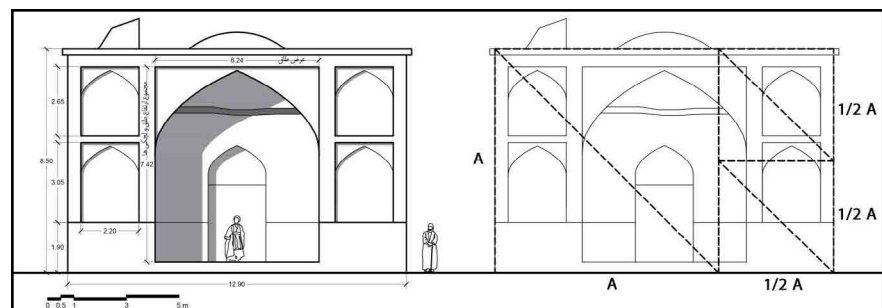
▲ تصویر ۶: الف) مصلی، باغ‌های و زمین‌های کشاورزی پیرامون آن از آنتوان سوریوگین (Smithsonian Institution)؛ ب) بخشی از منظره صحرای مصلی و عمارت آن (صانع، ۱۳۸۲: ۱۰۴).
Fig. 6: A: Muşallā, gardens, and agricultural lands around it by Antoin Sevrugin (Smithsonian Institution), B: Part of the view of the Muşallā's Plain landscape and its building (Sane, 2003: 104).

عکس - که تنها بخشی از آن بزرگنمایی شده است - از میان رفته‌اند. این درحالی است که درختان این باغ در عکس سوریوگین با وجود ویرانه بودن عمارت باغ نو، هنوز پابرجا هستند؛ به عبارت دیگر، عکس سوریوگین می‌بایست قدمت بسیار بیشتری داشته باشد؛ بنابراین به نظر می‌رسد که باید به اواخر روزگار ناصری یا دوره «مظفرالدین‌شاه» قاجار تعلق داشته باشد.

ابعاد طاق - که فرصت شیرازی آن را آورده - و این دو عکس، این امکان را فراهم می‌آورند تا با استفاده از تکنیک فتوگرامتری تک عکس تصحیح شده به اصلاح عکس و ترسیم کلیات نمای شمالی این بنا با تقریب قابل قبولی دست‌زد (تصویر ۷). ساختار این نشان‌دهنده ترکیبی متقارن متشکل از یک ایوان میانی، دو گوشوار و بروار در هر جانب ایوان است. پهنای عمارت ۱۲/۹۰ متر برآورد می‌شود که با اندازه اوزلی اختلاف اندکی دارد. بلندی بنا ۸/۵۰ متر بوده است و به این ترتیب هندسه کلی نما تناسباتی نزدیک به یک به یک به یک و نیم داشته است.

► تصویر ۷: نمای اصلی (شمالی) عمارت مصلی در عهد ناصری (نگارنده، ۱۴۰۲).

Fig. 7: Main facade (North) of the Muşallā building during the Nāser al-Din Shāh era (Author, 2024).

از مصلی به قربانگاه

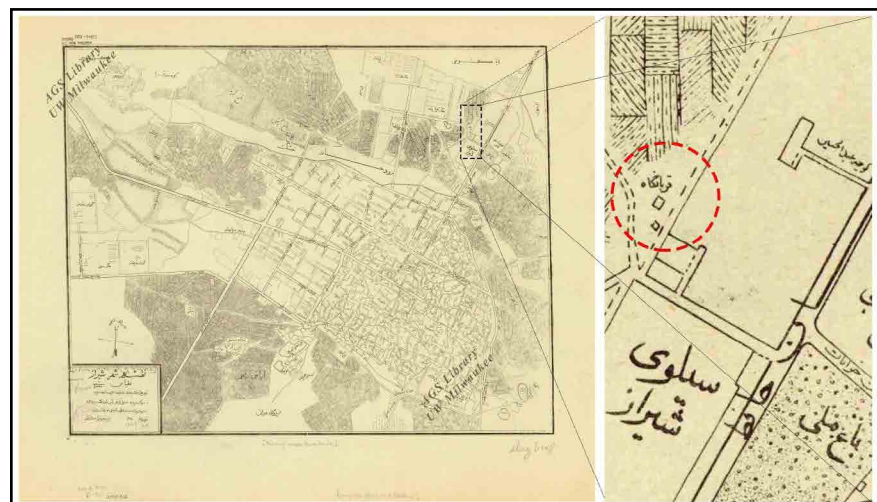
تبدیل «مصلی» به «قربانگاه» پدیده‌ای است که ریشه‌های آن را باید در تحولات عصر ناصری یافت. قدیمی‌ترین سندی که تاکنون نگارنده درخصوص اطلاق نام «قربانگاه» به این عمارت یافته در راهنمای نقشه‌ای است که واحد نقشه‌برداران

روس (سروان «پرسکوریاکف» و افسر «ئوگرانوویچ» زیرنظر سرهنگ چریکف) در سال ۱۸۵۰ م. ۱۲۶۶ ه. ق. از شیراز و حومه‌های آن تهیه کرده‌اند؛ در راهنمای آن نقشه، از «قربانگاه خانه (محل قربانی در روز عید قربان)» نام برده شده (مهربار و همکاران، ۱۳۷۸: ۲۳۰) که هرچند جای آن در نقشه قابل تشخیص است، ولی متأسفانه مکان آن در نقشه شماره‌گذاری نشده است؛ با این حال، چریکف در سیاحت‌نامه خود در عهد ناصری درباره مصلی شیراز آورده که «مصلی جایی است که در عید قربان شتر نحر می‌کنند، و در آن روز مردم در کمال عیش در آنجا به سر می‌برند و گوشت قربانی را در آنجا به مردم تقسیم می‌نمایند» (چریکف، ۱۳۵۸: ۳۳).

شواهد کافی وجود دارد که نشان می‌دهد در روزگار صفوی فضاهای بیرون شهر مکان مناسبی برای قربانی کردن بوده‌اند؛ «انگلبرت کمپفر» به سنت قربانی کردن شتر به دستور پادشاه صفوی در روز عید قربان در نزدیکی باغ هزارجریب اشاره دارد (کمپفر، ۱۳۶۳: ۲۳۴-۲۳۷). «هانری رنه دالمانی» که در عهد محمدعلی شاه قاجار در ایران بوده نیز بر تداوم این سنت نزد شاهان قاجار اشاره داشته و می‌نویسد که «شاهان قاجار از انجام چنین عملی کراهت داشتند و به جای خود کسی را وکیل می‌کردند که قربانی کند» (دالمانی، ۱۳۳۵: ۱۹۸). «ژی. ام. تانکوانی» (دوره فتحعلی‌شاه قاجار) نیز مراسم قربانی در بیرون یکی از دروازه‌های تهران را به طور تلویحی تأیید می‌کند (تانکوانی، ۱۳۸۳: ۲۲۸). این سنت نیز به شکل مبسوطی در تهران روزگار محمدشاه قاجار در بیرون دروازه دولت تهران رواج داشته به نحوی که «بارون فیودورکوف» شرح جزئیات آن را در سفرنامه خود آورده است (فیودورکوف، ۱۳۷۲: ۲۳۹ و ۲۴۰). با این حال می‌دانیم که در دوره ناصری نه تنها هر سال جشن بزرگی در ارگ برپا بوده که در آن مراسم شتری قربانی می‌کرده‌اند، بلکه شاه، شاهزادگان، وزیران و بزرگان دولت نیز در این روز لباس‌های فاخر و مرصع به تن می‌کردند و کنار قربانگاه به ردیف می‌ایستادند (ماساهاو، ۱۳۷۳: ۱۸۰). مشاهدات «ارنست اورسل» بلژیکی نیز از تهران عصر ناصری گواهی بر اهمیت این سنت در دربار قاجاری است (اورسل، ۱۳۵۳: ۱۹۳-۱۹۶). حتی تداوم این سنت پس از مرگ «مظفردین‌شاه» قاجار نیز در شرح سفیر فرانسه از عید قربان در میدان نگارستان تهران دیده می‌شود (اوبن، ۱۳۶۲: ۱۶۹-۱۷۱).

بنابراین، هرچند اختصاص مکانی مشخص برای اجرای مراسم رسمی عید قربان در شهرهای گوناگون را دست‌کم تا عصر صفوی می‌توان به عقب برگرداند؛ ولی این گمان وجود دارد که اطلاق «قربانگاه» به این مکان در شیراز از دوره ناصری بین عوام رواج یافته باشد؛ چراکه در دو کتاب فارسنامه و آثار عجم همواره «مصلی» آورده شده است. تمامی این موارد، شواهدی هستند مبنی بر اهمیت سیاسی عمل قربانی کردن در روز عید در دربار ناصری و می‌توانند ادعای تغییر نام «مصلی» به «قربانگاه» نزد توده‌های مردم را موجه سازند. این نام‌گذاری تا دوره پهلوی نیز مورد استفاده بوده است؛ در روایت کرامت‌اله افسر بنای مصلی «طاق بزرگی» معرفی شده که در جنوب غربی باغ‌نو بوده و در اطرافش «قبرستانی بود و مردم آن را «قربانگاه» می‌نامیدند و تا همین اواخر وجود داشت، ولی در خیابان‌کشی‌های

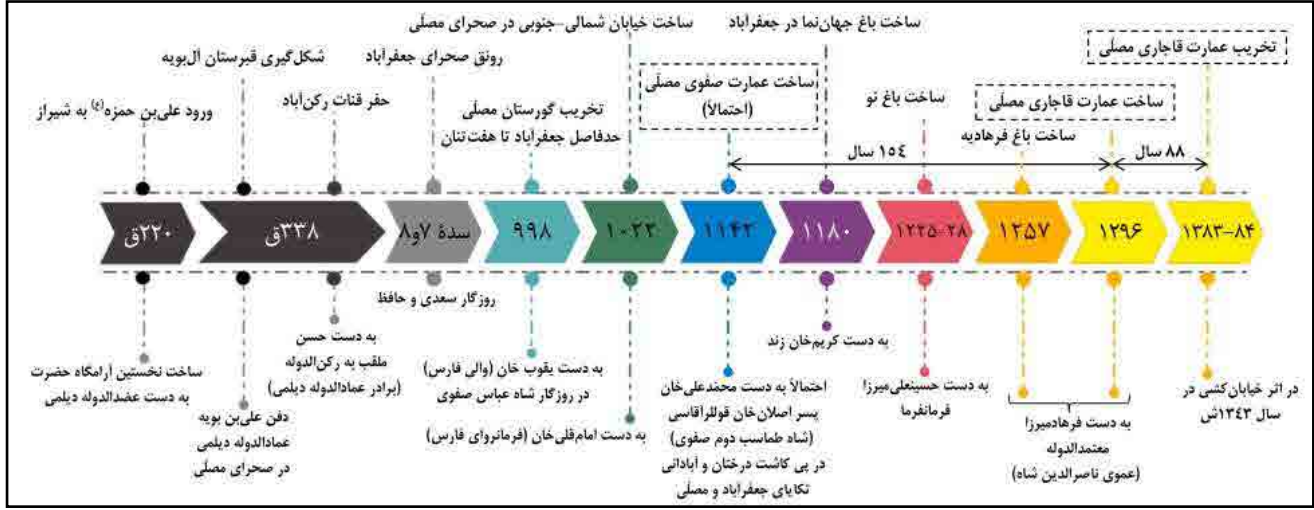
جدید از میان رفت و گورستان آن را تبدیل به مدرسه [منظور دبستان فردوسی کنونی است] کردند» (افسر، ۱۳۵۳: ۲۸۲). «علی نقی بهروزی» در ذیل مطلبی به نام «خاک مصلی» نام بناهای مهم تاریخی مصلی را آورده و درخصوص قربانگاه می‌نویسد: «تا سال ۱۳۴۳ ه.ش. در یک صدمتری مغرب خیابان قرآن، نزدیک سیلوی شیراز و در کنار دبستان فردوسی فعلی عمارتی دوطبقه قرار داشت که سه-چهار سرو کهن سال نیمه خشک در جلو آن بود و آن را «قربانگاه» می‌نامیدند. می‌گفتند این عمارت در محل مصلی سابق ساخته شده بود» (بهروزی، ۱۳۴۳: ۸۰). نظر وی درخصوص زندیه بودن این عمارت به استناد عکس‌های تاریخی موجود (تصویر ۶) و داده‌های فارسنامه ناصری و آثار عجم درست نیست، ولی وی این محل را مکانی می‌داند که تا پیش از مشروطه همه‌ساله فرمانفرمای فارس در مراسم «قربانی رسمی دولتی» شتری را در بامداد عید قربان به نام «شاه نحر» قربانی می‌کرده است (همان). نقشه شیراز سال ۱۳۲۶ ه.ش. (تصویر ۸) که توسط «دایره جغرافیایی ستاد ارتش» تهیه شده نیز مکان این عمارت را در عصر پهلوی نشان می‌دهد که با عکس‌ها و تصاویر تاریخی پیشین منطبق است.

► تصویر ۸: محل عمارت مصلی در نقشه شیراز سال ۱۳۲۶ ه.ش. در مقیاس ۱/۱۰۰۰۰ (University of Wisconsin-Milwaukee Libraries, 2022).
 Fig. 8: The location of Musallā building on the map of Shirāz in 1947 at a scale of 1:10,000 (University of Wisconsin-Milwaukee Libraries, 2022).

نمودار ۱، مجموعه تحولات کلیدی صحرای مصلی و موقعیت تاریخی ساخت و تخریب عمارت‌های موسوم به «مصلی» را در بیش از ۱۱ سده نشان می‌دهد. این تحولات را می‌توان در پنج بخش کلیدی تعریف کرد؛ الف) پایه‌گذاری و شکل‌گیری (سده‌های ۱ تا ۲ ه.ق.): تسطیح بخشی از صحرا به عنوان نمازگاه مسلمین مبتنی بر فرضیه بنیاد شهر به دست قوای اسلامی و لشکرگاه مسلمانان در عهد امویان این امکان را فراهم آورد تا در سده‌های بعدی این مکان هم‌چنان مورد توجه باشد. ب) رونق و شکوفایی (سده‌های ۳ و ۴ ه.ق.): دفن علی بن حمزه رضی الله عنه، دفن عمادالدوله و دیگر سلاطین آل بویه از یک سو و حفر قنات رکن‌آباد به دست رکن‌الدوله دیلمی از سوی دیگر به رونق این محدوده انجامید و شکوفایی آن را در سده‌های بعدی در دو بُعد تدفینی و تفریحی تضمین نمود. ج) شأن و اعتبار (سده‌های ۷ و ۸ ه.ق.): بی‌تردید این حافظ بود که با اشارات خود، مصلی را جهانی نمود و مدفن او شأن

و اعتباری سترگ بدان بخشید تا حدی که بعد از «قبرستان آل بویه»، مزار وی و درپی آن دیگر بزرگان ادبی و دیوانی، به این محوطه ارزش و اعتباری فرا منطقه‌ای بخشیدند. (د) تثبیت و تداوم (سده‌های ۱۱ و ۱۲ ه.ق.): آبادانی مصلی پس از حفر قنات رکن آباد مدیون اقدامات عمرانی «امام‌قلی خان» و «محمدعلی خان» در روزگار صفوی است. این سنت را بعدها «کریم‌خان زند» نیز تداوم بخشید و با ساخت باغ نظر، بر آن تأکید کرد. (ه) فرسودگی (سده‌های ۱۳ و ۱۴ ه.ق.): در روزگار قاجار و به‌ویژه با زمین‌لرزه‌های شیراز در این دوره، محدوده مصلی رو به ضعف نهاد؛ هرچند، «فرهاد میرزا معتمدالدوله» به کارهای عمرانی دست زد، ولی توفیق چندانی نیافت. در نهایت گسترش شهر در عصر پهلوی این محدوده را دستخوش دگرگونی کرد؛ آن‌چنان‌که جز چند بنای مهم تاریخی تنها ساختار کلی محدوده مصلی قابل تشخیص باقی‌ماند.

نتیجه‌گیری

صحرای مصلی مهم‌ترین و تاریخی‌ترین منطقه در بیرون حصار شیراز قدیم بوده که برای بیش از ۱۱ سده و تا پیش از گسترش شهر در عصر پهلوی، به‌طور پیوسته مورد توجه حاکمان، والیان، صاحب‌منصبان و مردم محلی بوده است. تحولات تاریخی این محدوده نشان می‌دهد که صحرای مصلی به‌عنوان یک نام خاص (نمازگاه)، مکانی ویژه در حد جنوب غربی باغ نو بوده که دست‌کم دو عمارت شناخته‌شده برای برپای نمازهای عید قربان، فطر و نظایر آن در طول تاریخ داشته است. از آنجاکه نگارنده تاکنون هیچ سند معتبری مبنی بر وجود عمارتی از دوران پیش از صفوی به‌عنوان عمارت مصلی نیافته، تنها می‌توان به برپایی داده‌های تصویری موجود در عصر صفوی و پس از آن دو عمارت را به‌نام «مصلی» بازشناخت؛ عمارت نخست را احتمالاً باید از روزگار شاه‌طهماسب دوم و از اقدامات محمدعلی خان، پسر اصلان خان قوللرآقاسی (شاه طهماسب دوم صفوی) در پی کاشت درختان و آبادانی تکایای جعفرآباد و مصلی

▲ نمودار ۱: سیر تاریخی تحولات در صحرای مصلی و ساخت دو عمارت موسوم به مصلی در آن (نگارنده، ۱۴۰۲).

Graph. 1: Historical overview of developments in the Muşallā Plane and the construction of two buildings known as Muşallā (Author, 2024).

برای بیش از یک‌ونیم سده هم‌چنان تنها بنایی بوده که به نام مصلی شناخته می‌شده است.

پس از آن فرهادمیرزا معتمدالدوله - عموی ناصرالدین‌شاه - در ۱۲۹۶ ه.ق. بنای تازه‌ای با همان الگوی ایوانی، ولی به‌همراه دو گوشوار و بروار به جای آن برپا کرد که تا ۸۸ سال بعد، یعنی سال ۱۳۴۳ ه.ش. هم‌چنان پابرجا بود و سرانجام در نتیجه ساخت خیابانی تخریب شد. عکس‌هایی از این عمارت در دست است که امکان بازسازی تصویری آن را فراهم آورده است. این عمارت و عمارت پیشین هر دو در سنت معماری بناهای موسوم به «مصلی» قابل شناسایی و طبقه‌بندی هستند؛ چراکه از الگوری رایج این بناها پیروی می‌نمایند که همانا تأکید بر یک ایوان مرکزی به‌عنوان کانون بنا است. بارونق سنت قربانی‌کردن در عهد ناصری و نقش سیاسی آن در آن روزگار است که گمان می‌رود این بنا در فرهنگ عامه مردم شیراز به «قربانگاه» تغییر نام داده باشد؛ چراکه در تاریخ‌نامه‌های محلی این روزگار (فارسنامه ناصری و آثار عجم) این عمارت هم‌چنان «مصلی» خوانده شده است.

سپاسگزاری

تصاویر اسکن‌شده سفرنامه سِر ویلیام اوزلی به‌دست دکتر فرهاد فخاری‌تهرانی در دانشگاه شهید بهشتی تهیه شده است که بدین‌وسیله از ایشان قدردانی می‌گردد؛ هم‌چنین از نظرات داوران ناشناس نشریه که به بهبود این مقاله منجر شده است، قدردانی می‌گردد.

تضاد منافع

نگارنده ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، اعلام می‌دارد این پژوهش در چارچوب برنامه جهت‌دار مطالعاتی و در هسته پژوهشی «مطالعات تاریخی معماری» در دانشگاه هنر شیراز انجام شده است.

پی‌نوشت

۱. «صحرا» به معنی -دشت هموار، گشادگی فراخ بی‌گیاه- است.
۲. «رکن‌الدوله» در محرم سال ۳۶۶ ه.ق. پس از ۴۴ سال فرمانروایی و در سنی بیش از هفتادسالگی درگذشت (فقیهی، ۱۳۷۸: ۳۹).
۳. در تاریخ گیتی‌گشا در تاریخ زندیه آمده که آب قنات رکناباد به خواست «کریم‌خان زند» با عبور از رودخانه خشک به شیراز آورده شده و در عمارت‌های تازه‌بنیاد وی جاری شده است (نامی‌اصفهانی، ۱۳۶۳: ۱۵۹). این امر نشان می‌دهد که این قنات تا پیش از سده ۱۲ ه.ق. تنها صحرای مصلی و جعفرآباد را سیراب می‌کرده است.
۴. در لغت به معنی «محوطه‌ای از چوب» و اینجا مترادف «گور و قبر» است.
۵. در لغت به معنی «اقربا» و «نزدیکان» است، ولی در تاریخ امویان و اعراب، دوگانه عرب و موالی دیده می‌شود که مراد از آن ایرانیان بوده است.
۶. به معنی «بلندان» و «بلندمرتبان» است.
۷. در اصل به معنی «کاروانسرا» است، ولی در اینجا به معنی اقامتگاهی است که مختص یک‌تن نبود، چون خانقاه و دیر صوفیان و هم‌چنین تکیه و اقامتگاه دانشمندان و مدرسان و معلمان مدرسه و دارالعلم و جز آن نیز معنی شده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۱۸۸۳).
۸. «ابوالفوارس شاه شجاع» فرزند «امیر مبارزالدین»، پادشاه «آل مظفر» است که کریم‌خان زند سنگ‌مزاری بر آن نهاد.

۹. مقصود «امیر پیرحسین بن امیر محمود بن امیر چوپان» معروف است که از اوایل یا اواسط سنه ۷۴۰ ه.ق. از جانب عموزاده‌اش «امیر شیخ حسن کوچک» پسر «تیمورتاش بن امیر چوپان» که در تبریز مقیم بود به حکومت شیراز منصوب شد (جنید شیرازی، ۱۳۶۴: ۴۰۴، حاشیه علامه قزوینی). برخی اواخر ۷۳۹ ه.ق. را تاریخ حکومت وی بر فارس می‌دانند که مصادف است با زمان «ملک جلال‌الدین مسعودشاه» از خاندان «اینجو» و تا بهار سال ۷۴۰ ه.ق. که «محمدشاه اینجو» را به قتل رساند در شیراز زمام داشت؛ وی بار دیگر در بهار ۷۴۱ ه.ق. به امارت فارس منصوب گردید (نبتی، ۱۳۵۲: ۱۸۱ و ۱۸۲).

۱۰. در نزاع «شاه عباس صفوی» با «یعقوب خان» ساختمان‌های زیادی ویران شده است؛ از جمله بخش‌های باقی‌مانده باروی شهر که برای پر کردن خندق شهر به دست شاه تخریب شدند. «دن گارسیا دسیلوا فیگوروا» (۱۳۶۳: ۱۴۴) در سفرنامه خود به این مهم اشاره داشته و نقل می‌کند که آن «یاغی بعد از مدتی دفاع و سنگر گرفتن در دژ برای نجات جان خویش تسلیم گردید [...] به دستور شاه سر از تنش جدا کردند».

۱۱. گنبد عضدی را برخی «گهواره دیدید» بر فراز کوه چهل مقام تعبیر کرده‌اند. به گمان درست‌تر و بر پایه تعبیر «زکوب شیرازی» و دیگر پژوهشگران بومی، این بنا باید همان «فیلخانه عضدی»، مکانی برای نگه‌داری فیل‌های «عضدالدوله» بوده باشد که برخی نمونه‌ای از آن را در سیراف می‌دانند. حضور فیل می‌تواند به دو دلیل باشد؛ نخست، این باور وجود دارد که عضدالدوله فردی خودخواه، سنگ‌دل و قسی‌القلب بوده و فیل‌ها را برای کشتن مخالفان خود (مانند «عبدالعزیز کراعی» و «محمدبن بقیه») و ارباب مردم در اطراف مجلس خود نگه می‌داشته است (فقیهی، ۱۳۷۸: ۴۵) و روایت دیگر، آن مکان را محل نگه‌داری از فیل‌های جنگی می‌داند.

۱۲. این نام را نباید با «باغ فتح‌آباد» که «محمدحسین خان فتح‌الملک» از خاندان نوری در بیرون حصار شیراز در دوره قاجار احداث نموده، اشتباه گرفت.

۱۳. «بده ساقی می‌باقی که در جنت نخواهی یافت/ کنار آب رکن‌آباد و گلگشت مصلّا را» و «نمی‌دهند اجازت مرا به سیر سفر/ نسیم باد مصلّا و آب رکن‌آباد» و «میان جعفرآباد و مصلّا عبیرآمیز می‌آید شمالش».

۱۴. «نسیم باد مصلی و آب رکن‌آباد/ غریب را وطن خویش می‌برد از یاد»، «زهی خجسته مقامی و جانفزار ملکی/ که باد خطه عالیش تا ابد آباد».

۱۵. «عبید زاکانی» به استناد تاریخ تنظیم عشاق‌نامه از ۷۵۱ ه.ق. در خدمت «شیخ ابواسحاق اینجو» در شیراز بوده است و بخش آخر عمر خود را نیز در خدمت «جلال‌الدین ابوالفوارس شاه شجاع مظفری» (ح.ک. ۷۶۰ تا ۷۸۶ ه.ق.) در شیراز یا کرمان گذرانده است.

۱۶. یا «امیر یاغی باستی»، هشتمین پسر «امیر چوپان» است که در ۷۴۳ ه.ق. به اسم امارت شیراز با معیت «مسعودشاه» به فارس روانه شد (نبتی، ۱۳۵۲: ۱۹۱).

۱۷. چو شستی رخت در سعدی و کفشت نیست در یا تنگ/ غنیمت دان نسیم‌آباد و گلگشت مصلّا را.

18. Travels in various countries of the east; more particularly Persia.

۱۹. هر صد یارد معدل ۹۱/۴۴ متر است.

20. Joseph Guillaume Grelot (c. 1630-1680).

21. John Rogers Herbert.

22. Herman Bicknell.

۲۲. به عنوان نمونه «مسجد نو» یا «اتابکی» در پی زمین‌لرزه‌های همان سال و سال‌های ۱۱۸۰ و اند و ۱۲۶۹ ه.ق. بارها تخریب شده است.

۲۴. این اقدام بخشی از مجموعه کارهای عمرانی وی است؛ به عنوان نمونه در ۱۲۹۴ ه.ق. به لای‌روبی قنات‌های موجود شیراز و احداث قناتی تازه پرداخته است.

کتابنامه

- ابن بلخی، (۱۳۷۴). فارس‌نامه. تصحیح و تحشیه: منصور رستگار فسائی، شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.
- اداره کل حفاظت آثار باستانی و بناهای تاریخی ایران، (۱۳۱۸). اسناد ثبتی مصلاّی طرق. وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه.
- اداره کل حفاظت آثار باستانی و بناهای تاریخی ایران، (۱۳۵۵). اسناد ثبتی مصلاّی سبزوار. وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه.
- اداره کل میراث فرهنگی خراسان، (۱۳۸۰). اسناد ثبتی ایوان مصلی. خراسان: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم، (۱۳۹۶). ممالک و مسالک. مترجم: محمد بن اسعد عبدالله تستری (به کوشش: ایرج افشار)، تهران: انتشارات دکتر ایرج افشار و نشر سخن.

- افسر، کرامت‌اله، (۱۳۵۳). تاریخ بافت قدیمی شیراز. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- امداد، حسن، (۱۳۳۹). شیراز در گذشته و حال. شیراز: اتحادیه مطبوعاتی فارس.
- اوبن، اوژن، (۱۳۶۲). ایران امروز: ایران و بین‌النهرین. مترجم: علی اصغر سعیدی، تهران: زوار.
- اورشل، ارنست، (۱۳۵۳). سفرنامه ارنست اورشل. مترجم: علی اصغر سعیدی، تهران: زوار.
- براون، ادوارد گرانویل، (۱۳۸۱). یک سال در میان ایرانیان. مترجم: مانی صالحی‌علامه، تهران: نشر ماه‌ویز.
- بهروزی، علی‌نقی، (۱۳۴۷). بناهای تاریخی و آثار هنری جلگه شیراز. چ. ۲. شیراز: انتشارات اداره کل فرهنگ و هنر استان فارس.
- تانکوانی، ژ. ام.، (۱۳۸۳). نامه‌هایی درباره ایران و ترکیه آسیا. مترجم: علی اصغر سعیدی، تهران: نشر چشمه.
- تاورنیه، ژان باتیست، (۱۳۸۳). سفرنامه تاورنیه. مترجم: حمید ارباب‌شیرانی، تهران: انتشارات نیلوفر.
- جنید شیرازی، معین‌الدین ابوالقاسم، (۱۳۶۴). تذکره هزار مزار (ترجمه شدالازار (مزارات شیراز)) به قلم: عیسی بن جنید شیرازی، تصحیح و تحشی: نورانی وصال، شیراز: انتشارات کتابخانه احمدی شیراز.
- چریکف، مسیو، (۱۳۵۸). سیاحت‌نامه مسیو چریکف. مترجم: آبکار مسیحی و به‌کوشش: علی اصغر عمران، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- حافظ، شمس‌الدین محمد، (۱۳۸۹). دیوان حافظ. از روی نسخه تصحیح شده علامه محمد قزوینی، تهران: پیام عدالت.
- حسینی فسائی، میرزا حسن، (۱۳۷۸). فارسنامه ناصری. ج. ۱ و ۲، تصحیح و تحشیه: منصور رستگار فسائی، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر.
- دالمانی، هانری رنه، (۱۳۳۵). سفرنامه از خراسان تا بختیاری. مترجم: علی محمد فره‌وشی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷). فرهنگ دهخدا. ج. ۸ و ۱۳، چ. ۲ از دوره جدید، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- زاکانی، عبید، (۱۳۴۲). کلیات عبید زاکانی. شرح و مقابله: پرویز اتابکی، چ. ۲، تهران: انتشارات کتاب‌فروشی زوار.
- زركوب شیرازی، ابوالعباس معین‌الدین احمد بن شهاب‌الدین ابی‌الخیر، (۱۳۹۰). شیرازنامه. تصحیح و توضیح: اکبر نحوی، شیراز: مؤسسه فرهنگی و پژوهشی دانشنامه فارس.
- سازمان میراث‌فرهنگی و گردشگری آذربایجان شرقی، (۱۳۸۴). اسناد ثبتی مصلای آذرشهر. آذرشهر: سازمان میراث‌فرهنگی کشور.
- سعدی، مصلح‌بن عبدالله، (۱۳۹۰). گلستان سعدی. با مقدمه سید محمد

- دبیرسیاقی، چ ۲، تهران: پیام عدالت.
- سیلوا فیگویروا، گارسیا د.، (۱۳۶۳). سفرنامه دن گارسیا دسیلوا فیگویروا: سفیر اسپانیا در دربار شاه عباس اول. مترجم: غلامرضا سمیعی، تهران: نشر نو.
- صانع، منصور، (۱۳۸۲). بیاد شیراز؛ عکس‌های شیراز قدیم. چ ۲، ناشر: مؤلف.
- فرصت شیرازی، محمد نصیر، (۱۳۷۷). آثار عجم. ج ۲، تصحیح و تحشیه: منصور رستگار فسائی، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر.
- فضل‌الله شیرازی، شرف‌الدین عبدالله، (۱۳۴۶). تحریر تاریخ و صاف. به قلم: عبدالمحمد آیتی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- فقیهی، علی اصغر، (۱۳۷۸). تاریخ آل بویه. تهران: انتشارات سمت.
- فیودورکوف، بارون، (۱۳۷۲). سفرنامه بارون فیودورکوف. مترجم: اسکندر ذبیحیان، تهران: فکر روز.
- کمپفر، انگلبرت، (۱۳۶۳). سفرنامه کمپفر. مترجم: کیکاووس جهانداری، چ ۳، تهران: انتشارات خوارزمی.
- گروت، لیندا؛ وانگ، دیوید، (۱۳۸۴). روش‌های تحقیق در معماری. مترجم: علیرضا عینی‌فر، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ماساهارو، یوشیدا، (۱۳۷۳). سفرنامه یوشیدا ماساهارو. مترجم: هاشم رجب‌زاده، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- مدیریت میراث فرهنگی استان سمنان، (۱۳۸۲). اسناد ثبتی محراب مصلاي قدیم. سمنان: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- مدیریت میراث فرهنگی بیرجند، (۱۳۷۶). اسناد ثبتی مصلاي بیرجند. بیرجند: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مصاحب، غلامحسین، (۱۳۸۱). دایرة المعارف فارسی. ج ۳، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مهریار، محمد؛ فتح‌الله یف، شامیل؛ فخاری‌تهرانی، فرهاد؛ قدیری، بهرام، (۱۳۷۸). اسناد تصویری شهرهای تاریخی ایرانی دوره قاجار. تهران: دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور.
- نامی‌اصفهانى، محمدصادق، (۱۳۶۳). تاریخ گیتی‌گشا در تاریخ زندیه. تهران: نشر اقبال.
- نبئی، ابوالفضل، (۱۳۵۲). تاریخ آل چوپان. تهران: دانش امروز.
- نظام قاری، مولانا محمود، (۱۳۵۹). دیوان البسه. به اهتمام: محمد مشیری، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

- Afsar, K., (1974). *History of the old Shiraz*. Tehran: Publications of the National Art Association (in Persian).

- Behrouzi, A., (1968). *Historical monuments and artworks of Shiraz*. Shiraz: Publications of the General Department of Culture and Art of Fars Province (in Persian).

- Bicknell, H., (1875). *Háfiz of Shiráz: selections from his poems*. ed. by: Algernon Sidney Bicknell. London: Trübner & co. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015030390549&view=1up&seq=13> [accessed 24 December 2022]
- Birjand cultural heritage management, (1997). *Birjand Mosla registration documents*. Birjand: Ministry of Culture and Islamic Guidance (in Persian).
- Brown, E. G., (2004). *A year among Iranians*. Translator: Mani Salehi-Allameh, Tehran: Mahviz Publishing (in Persian).
- Chardin, J., (1735). *Voyages du chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient... Contenant une Description particuliere d'Ispahan; & amp; la Relation des deux Voyages de l'Auteur, D'Ispahan à Bander-Abassi*. Amsterdam: De la Compagnie, <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN688540732> [accessed 27 December 2022]
- Cherikov, M., (1979). *Monsieur Cherikov's travel book*. Translator: Abkar Mashii and by Ali Asghar Omran, Tehran: Pocket Books Company (in Persian).
- D'Arcy, J., Colonel D'arcy Drawings Made during the Embassy to Persia 1810–12, British Library: India Office Records and Private Papers, WD3274, in Qatar Digital Library. https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023808006.0x000001 [accessed 23 December 2022]
- Dalmani, H. R., (1956). *A travelogue from Khorasan to Bakhtiari*. Translator: Ali Mohammad Farhvoshi, Tehran: Amir Kabir Publications (in Persian).
- Dekhoda, A. A., (1998). *Farhang Dekhoda*. Vol. 8 and 13, Tehran: Tehran University Press (in Persian).
- Emdad, H., (1960). *Shiraz in the past and present*. Shiraz: Fars Press Union (in Persian).
- Faqih, A. A., (1999). *History of Al-Buyeh*. Tehran: Samt Publications (in Persian).
- Forsatshirazi, M. N., (1998). *Asar-e-Ajam*. Vol. 2, corrected: Mansour Rošgar Fasa'i, Tehran: Amir Kabir Publishing (in Persian).
- Fazlullah Shirazi, Sh., (1976). *Tahrir Tarikh Wasaf*. By Abdul Mohammad Aiti, Tehran: Farhang Iran Foundation Publications (in Persian).
- Fyodorkorf, B., (1993). *Baron Fyodorkorf's travel book*. Translator: Iskandar Zabihian, Tehran: Fekr Rooz (in Persian).

- General Administration of Cultural Heritage of Khorasan, (2013). Registration documents of Ivan-e Mosala. Khorasan: Ministry of Culture and Islamic Guidance (in Persian).
- General Directorate of Antiquities and Historical Monuments Protection of Iran, (1976). Mosala Sabzevar registration documents. Ministry of Education and Endowments (in Persian).
- General Directorate of Antiquities and Historical Monuments Protection of Iran, (1939). Registration documents of Mosala Torog. Ministry of Education and Endowments (in Persian).
- Groot, L. & Wang, D., (2014). *Research methods in architecture*. Translator: Alireza Einifar, Tehran: Tehran University Press (in Persian).
- Hafez, Sh. M., (2010). *Diwan Hafez. From the corrected version of Allameh Mohammad Qazvini*. Tehran: Payam Adalat (in Persian).
- Hosseinfasaei, M., (1999). *Farsnameh Naseri*. Vols. 1 and 2, corrected and edited by Mansour Roštgar Fasai, Tehran: Amir Kabir Publishing House (in Persian).
- Ibn Balkhi, (1995). *Farsnameh. Editing and proofreading: Mansour Raštgar Fasai*. Shiraz: Fars-Shenasi Foundation (in Persian).
- Istakhari, A. E., (2016). *Mamalik and Masalak*. Translator: Mohammad bin Asad Abdullah Testari (with the effort of Iraj Afshar), Tehran: Dr. Iraj Afshar Publications and Sokhon Publishing (in Persian).
- Junaid Shirazi, M. A., (1985). *Tazkereh Hazar Mazar*. (translation of Shadalazar (Mazarats of Shiraz)) written by Isa bin Junid Shirazi, edited and illustrated: Noorani Vasal, Shiraz: Shiraz Ahmadi Library Publications (in Persian).
- Kaempfer, E., (1984). *Kaempfer's travel book*. Translator: Kikavos Jahandari, Ch 3, Tehran: Kharazmi Publications (in Persian).
- Management of cultural heritage of Semnan province, (2012). Registration documents of the old mosque Mehrab. Semnan: Organization of Cultural Heritage of the country (in Persian).
- Masaharu, Y., (1994). *Yoshida Masaharu's travel book*. Translator: Hashim Rajabzadeh, Mashhad: Astan Quds Razavi Publishing House (in Persian).
- Mehyar, M.; Fethullayev, S.; Fakhari-Tehrani, F. & Qadiri, B., (1999). *Visual documents of historical Iranian cities of the Qajar period*. Tehran: Shahid Beheshti University and Cultural Heritage Organization of the country (in Persian).

- Musaheb, G., (2013). *Persian encyclopedia*. Vol. 3, Tehran: Amirkabir Publications (in Persian).
- Nabai, A., (1973). *Tarikh al-Chopan*. Tehran: Danesh Mozor (in Persian).
- Nami Isfahani, M. S., (1984). *Gitigoshah; history of Zandiyeh*. Tehran: Iqbal Publishing (in Persian).
- Nizam Qari, M., (1980). *Diwan Al-Baseh*. Tehran: Authors and Translators Company of Iran (in Persian).
- Oben, O., (1983). *Iran today: Iran and Mesopotamia*. Translator: Ali Asghar Saeedi, Tehran: Zovar (in Persian).
- Organization of Cultural Heritage and Tourism of East Azerbaijan, (2014). Registered documents of Mosala Azarshahr. Azarshahr: Organization of Cultural Heritage of the country (in Persian).
- Ouseley, S.W., (1821). *Travels in various countries of the east; more particularly Persia*. London: Published by Rodwell and Martin.
- Saadi, M., (2013). *Golestan Saadi*. With an introduction by: Sayyed Mohammad Debirsiaghi, Tehran: Payam Adalat (in Persian).
- Sane, M., (2003). *Beyad-e-Shiraz; Photos of old Shiraz*. Publisher: Author.
- Silva Figueroa, G. D., (1984). *Travelogue of Dan Garcia de Silva Figueroa: Spanish ambassador to the court of Shah Abbas I*. Translator: Gholamreza Samii, Tehran: Now Publishing (in Persian).
- Smithsonian Institution. Shiraz (Iran): Cultivated Fields and Gardens (Glass negative b&w 23.8 cm. x 17.8 cm) by Antoin Sevruguin (1851-1933), https://sova.si.edu/details/FSA.A.04?f=online_media_type%3AImages&f=place%3AIran&f=place%3ASh%4%ABr%4%81z+%28Iran%29&s=0&n=12&t=D&q=Islam&i=0#ref10431 [accessed 27 December 2022]
- Tankovani, G. M., (2004). *Letters about Iran and Turkey in Asia*. Translator: Ali Asghar Saeedi, Tehran: Cheshme Publishing House (in Persian).
- Tavernier, J. B., (2013). *Tavernier's travel book*. Translator: Hamid Arbab Shirani, Tehran: Nilofar Publications (in Persian).
- University of Wisconsin-Milwaukee Libraries. City of Shiraz, Iran (46 x 57 cm), *American Geographical Society Library – Maps*, <https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agdm/id/2138>, [accessed 27 December 2022]
- Ursel, E., (1974). *Ernst Ursel's travel book*. Translator: Ali Asghar Saeedi, Tehran: Zovar (in Persian).

- Zakani, O., (1963). *The generalities of Obeid Zakani. Parviz Atabaki's description and comparison*. Tehran: Zovar Bookstore Publications (in Persian).

- Zarkoob Shirazi, A., (2011). *Shiraznameh*. Corrected and explained: Akbar Nahvi, Shiraz: Fars Cultural and Research Institute (in Persian).